

történelmet, s kiküszöbölni mindazt a nemzet életéből, ami közbeesik : a Habsburg-századokat. Az iratok mindig lírai feszültségűek, mikor a nemzet jövőjébe vetett reménység kerül szóba : »Szánom ezt a hajdan oly szépen virágzott nemzetet, hogy ez a szolgaságnak terhe alatt nyög, amely csalhatatlan kútfeje a bátor, szív elvesztésének és az erkölcsök megromlásának. Nem pallérozhatta ki azokat a szép és nagyságos tulajdonságokat, melyekkel született. Annál inkább szánakozom rajta, mert meg vagyok győződve arról, hogy a népek nem a végre teremtettek, hogy a fejedelmek nagyravágyódásainak szomorú játékai és nevetéséges mulatságai legyenek, hanem a fejedelmek a népeknek boldogságáért és békességéért állítanak elő, és hogy mindenkikének csak az Istennek kell cselekedetei czéljául lenni, akármilyen vélekedéssel legyenek is efelől a magyarok ellenségei.« Ime Hugo Grotius hangja! A író hevesen védi az Arany Bullához fűződő ellenállási fikciót, a belső garanciák követelésénél visszaállítására esik a nyomaték, de a kuruc publicisztika már túllépett a magyar közjog keretsein, Európában jár, s a népek jogáról beszél, modern.

Távol vagyunk még attól, hogy elmondhatnánk : birtokoljuk a kuruc politikai irodalom teljességét, hiszen például csak egy jegyzetből ismerjük a Jus armorum Austriae című kis könyvet, »a mely azt a feltételt próbálja meg, hogy a törököknek a szent földhöz való jussok nem olyan törvénytelen és emberséggel ellenkező, mint Ausztriának jussa Magyarországhoz«. De a jelentősebb iratok keletkezési körülményei és rendje tisztázott. Figyelnünk kell arra is, hogy kettős funkciójuk van : tájékoztatni a világot a magyar ügy érveiről, igazáról, a szabadságharc okairól és céljairól, de egyben végezni idehaza is a meggyőzés és a megokosítás szolgálatát. A Recrudescunt például nemcsak Európa fejedelmeihez szól, hanem megküldetik a felparaszt ezerskapitányoknak is. Az Egy lengyel királyi tanácsos levele franciául lát napvilágot Mecsnikov közvetítésével, idehaza azonban magyar példánya is forog, latin szövegei ismeretek, mert voltaképpen válaszirat a császáriak Camera Obscura című terjedelmes iratára, mely viszont a Veratius-sal vitatkozik. A Camera Obscura az egyetlen számbajövő publicisztikai irat a tulsó parton, a mocskolódó pamfleteket nem szabad ebbe a csoportba osztanunk. A kurucok szellemi erejét és éberségét bizonyítja, hogy 1710-ben, mikor már mindennek vége idehaza, a pestis elől bujkálva, a Rákóczi leírta körülmények között, még választ írnak a Camera-ra, olyan választ, amely méltó befejezése, s mondhatjuk : a szellem területén győzelmes befejezése a félszázadra visszatekintő kuruc politikai irodalomnak. A Responso külön ága, de nem új ága ; ha a protestáns feyháztörténeti kutatások feltárnák e kor protestáns publicisztikáját, könnyű lenne bizonyítani, hogy egyik, legkiemelkedőbb tagja a nemzeti függetlenség ügyével azonosuló protestáns publicisztika népes, s a Rákóczi-korban is virágzó családjának. Már a laikus-gondolat is megjelenik benne : »A hazaszeretet nemcsak türelmet parancsol, hanem létrehozza a felekezetek egységét is.« A józan ész és a hazaszeretet nevében érvel.

Befejezésül egy idézet az egyik műből : »Nincs már egyéb hátra, hanem hogy itéledre bocsássam, amiket jólelkismerettel mondtam. Itélj felőle és közöld azokkal, akik még róla nem tudnak.«

SZEBÉNYI GÉZA

JÓKAI ÉS A FEKETE GYÉMÁNTOK NÉHÁNY KÉRDÉSE

A polgári irodalomtörténet nem tudta megérteni Jókai életművét, s még legjobb értékelői sem tudták megmagyarázni az író sajátos romanticizmusának és realizmusának gyökerét. Az alapvető ok egyrészt abban rejlett, hogy vele szemben elfoglalt politikai álláspontjuk miatt nem is akarták (Gyulai pl.); másrészt pedig polgári szemléletük korlátai miatt nem is voltak képesek helyesen felmérni az író valóságához való viszonyát (Mikszáth, Péterfy, Zsigmond pl.), s így művészetének épp a legfontosabb kritériumát nem tudták felismerni. Ezeknek megfelelően kialakult »a mesélő« Jókai-arc, az irracionális, a misztikus Jókai-portré. A valóság jelenlétének legfeljebb egy-egy részletét ismerték el legnagyobb műveiben is, de a mű egészét vagy annak legnagyobb részét pusztán a fantázia termékének tartották. Gyulai álláspontját látjuk minduntalan visszatérni : »Jókai egészében nem írt sikerült regényt, de írt sikerült részleteket...«

A felszabadulás óta sem foglalkozott marxista-leninista irodalomtörténetünk a Jókai-kérdéssel az író érdemének és jelentőségének megfelelő módon. Az eredmény mindössze pár részlettanulmányra — főként egy-egy regény kiadása elé írt bevezetőre — vagy utalásra szorítkozik. De ezek sem alkalmasak arra, hogy megnyugtatóan tisztázzák az író eltorzított képét, hogy elfogadható értékelést tárjanak népünk és irodalomtörténetünk elé.

Ez a helyzet áll fenn még akkor is, ha a két legjelentősebbet vesszük figyelembe. Király István nagyértékű Mikszáth-monográfiája például — néhány valóban alapvető megállapítás mellett — aránytalanul leszállítja Jókai értékét Mikszáthé mellett. Azzal pedig, hogy »a nagy álmódó« alakja mögött nem mutatja meg a korához fűződő konkrét kapcsolatot, elvontta teszi az író alakját, s a valóságtól elszakadt vagy ahhoz alig kapcsolódó fantáziák világába utalja; így az irracionális, misztikus Jókai-kép fenntartását szolgálja. Nagy Miklós pedig a Fekete gyémántok elé írt bevezetőjében sokhelyütt felveszi ugyan a harcot a polgári értékekkel, és előre is viszi a Jókai-kérdés tisztázását, de módszerében és több részletkérdés megítélésében maga is hatásuk alá kerül.

1. A Fekete gyémántok jelentősége és helye Jókai fejlődésében

Jókai helyes értékelésének hiánya arra mutat, hogy nem ismerjük eléggé az írónak, műveinek és a valóságnak egymáshoz való viszonyát. Megelégedtünk és meglegszünk azzal, hogy kizárólag fantáziája, mesélőkedve termékének tulajdonítsuk műveit. Ugyanakkor el-tulozzuk az író egyéniségének súlyát romantizmusa értékelésében, s ezzel az objektív való-ság olyan területeit hagyjuk figyelmen kívül, melyeket pl. egy realista írónál feltétlenül meg-vizsgálunk. Elsősorban a romantikus képzeletű és fantáziájú embert látjuk Jókaiiban; nem pedig a társadalmi viszonyai között formálódó nagy író-t. Ugyonállítjuk Jókai gaz-dag fantáziáját, öntevékeny alkotóképességét, mintha ennek tartalmát és irányát nem is elsősorban a társadalmi valóság, s az ehhez való viszony határozná meg. Király például Mikszáth-monográfiájában a két író értéke és fejlődése, valamint ábrázolási módszere közti különbség indokolásának súlyát a jellem és képesség közti különbségre toltta át (a szilárd, és keményjellemtű Mikszáth és a puha egyéniségű Jókai; »a nagy megfigyelő«, a »bölcs« Mikszáth és a »nagy mesélő«, »a nagy álmódó« Jókai). S Mikszáth alapos elemzése mellett szinte misz-tikusan lébez az élet, a valóság felett a romantikus Jókai (Király : Mikszáth : 39, 40, 251 - 2. 1.). De ugyancsak ezt az elvont, társadalmatlan Jókai-képet szolgálja az is, hogy Király a Jókai-hősöknek egyetlen jelentős vonását, a nemzeti függetlenségért folytatott harcát, az írónak pedig egyedül »a nemzeti mércét« tartó értéket emeli ki. A monográfia olvasása köz-ben szinte az a véleményünk alakul ki Jókairól, hogy a maga »tündéri, delibábos, gyerme-kien naiv« egyénisége képtelen a kor más fontos kérdéseit felismerni. Jókaiából az élő, a fejlődő emberből és íróból szinte semmit sem látunk, mert hol az öreg, 90-es évek »vállveregető« főlénnyel kezelt, »álmódozva, hátrattett kezekkel« járó, »Móricz-bácsiját« általánosítja annak egész pályájára; hol pedig az 50-es évek olyan Jókai-regényeit (pl. Egy magyar nábob, A régi jó táblabírák) állítja szembe a pályája csúcsa felé haladó Mikszáthtal (Beszterce ostroma, Noszty fiú esete Tóth Marival), melyeknek eszmei mondanivalóit az író később maga is túlhaladta. Jókai valóságához kapcsolódásának ez a felszínes megítélése elszegényíti Jókai alakját, sőt egész írói pályáját oly mechanikusan és egyoldalúan kapcsolja 67 történelmi jelentőségéhez és következményeihez, hogy ez az írói pálya innen kezdve teljesen ködbevész, jöllehet a 70-es és 80-as évek második felének egyes regényei sok tekintetben felülmúlják az akkori évek Mikszáth-műveit (pl. Rab Ráby, Szabadság a hó alatt, Lőcsei fehér asszony, Kiskirályok).

Nagy Miklós tanulmánya már sokkal realisabb Jókai-képet nyújt s egész pályájára kiterjedő fejlődésrajzot is látunk nála. Azonban, — mivel ő maga sem tartja eléggé jelentős-nek az író és a valóság kapcsolatát — sok esetben kiemeli őt társadalmi viszonyai közül (Berend és Szaffrán alakja pl.), s előtérbe lépteti az ösztönös, az önállótlan (Tisza és Jókai viszonya pl.), a saját vesszőparipáján lovagoló író-t (pl. deizmusának kérdése) a meghatá-rozott világnézettel rendelkező, életét és pályáját elsősorban a saját tapasztalatai alapján formáló, jelentős egyéniség helyett. Ennek megfelelően sikerült ugyan közelebb vinnie ben-nünket a nagy író megértéséhez, sikerült a Fekete gyémántokat az író jelentős műveként bemutatni, de mivel nem nyújtott több esetben elmélyült elemzést, nem is állt módjában némely állítását eléggé hitelessé tenni, (pl. utópizmus jelentősége); vagy pedig túlságosan leszűkítette és így aláértékelt a helyesen felvetődő kérdéseket. (Pl. a regény műfaja, roman-ticizmusának társadalmi tartalma.)

A tanulmány nem fordított elég gondot a mű létrejötté időszakának komolyabb vizsgálatára. Míg Király élesen kiemeli Jókai fejlődésében 1867-et, addig ez Nagy Miklósnál nem kap elég súlyt. Nem látja 1867 szakaszhatár jellegét történelmünkben; e fejlődésünk-ben előállt új helyzetet. Ennek következtében a regény problematikája, az író helyzete a 48 utáni magyar fejlődés általános vonásaiból alakult ki elsősorban, nem pedig a kiegyezés időszakának központba helyezése révén. Így persze a tanulmányban már ez a hibája is ki-emeli az író-t közvetlen társadalmi és politikai környezetéből. Emiatt nem vált lehetővé a regény jelentőségének megfelelő értékelése. Emiatt inkább a műnek csak egyes vonásai állnak az író pályaképeben, semmint maga az egész mű.

Pedig önként adódik a kiegyezés közvetlen időszakának kiemelése Jókai életművében. Az 1862-ben megjelent Új földesúr óta ugyanis csak 1868-tól vannak jelentősebb regé-

nyei. Viszont innen kezdve egy egész sorozat. Íme a sor : 1868, A szerelem bolondjai; 1869, A kőszívű ember fiai; 1869-70, A fekete gyémántok; 1871, És mégis mozog a föld; 1872, Aranyember; 1872-73, Jövő század regénye; 1874, Enyém, tied, övé; 1875, Az élet komédiásai. De még fontosabbnak érezzük ezt a korszakot, ha a regények tematikáját vesszük szemügyre. Új téma jelentkezik bennük, központi problémaként : a kapitalizmus, az ipari kapitalizmus problémája, mely eddig legfeljebb egy-egy regényében, akkor is csak annak perifériáján jelent meg (pl. Egy magyar nábob, A régi jó táblabírák). De még inkább kiemelkedik ez az időszak Jókai működéséből, ha ezeknek a műveknek értékét vizsgáljuk. Azt látjuk, hogy ezekben a regényekben éri el az író pályájának csúcspontját s képes megfelelni azoknak a magasabbfokú eszmei és művészi feladatoknak, melyek a kiegyezés következtében viszonylag gyors, és időlegesen megélenkülő hazai kapitalista fejlődés problémáikájából adódnak.

Nagy Miklós tanulmányának lényeges fogyatéka, hogy nem veszi észre e nagy regények — különösképen a Fekete gyémántok — mögött ezt a viszonylag gyors fellendülést, s nem látja annak bélyegét Jókai akkori regényalakjain. Ezzel azután a konkrét társadalmi-történelmi talajt vonja ki a művek és az alakok lába alól. (pl. Berend.) Viszont Királynak sincs igaza, amikor az ekkor írt regények mögött csupán »67 győzelmi illúzióit« látja. Ezekben a regényekben ott van a kiegyezés bírálata is. Sőt : a Fekete gyémántok. A kőszívű ember fiai, Az aranyember, A jövő század regénye elsősorban a gyarmati függés bírálata. Jókai ugyanis csak annyiban tekintette »első lépésnek« ekkor a kiegyezést, amennyiben az abszolutizmus helyett alkotmányos viszony jött létre, de különben a kiegyezés egyetlen pontját sem fogadta el. Erről beszél számtalan cikke, országgyűlési és választói beszéde s beszél akkori egész politikai magatartása is. »Amit Magyarország állami önállóságától visszakapott, kevés arra, hogy megmenthesse magát és királya egyéb birodalmát, de nagyon sok arra, hogy elveszthesse miatta mindkettőt« — volt Jókai véleménye a kiegyezésről áli talában. (Jókai Mór választóihoz, Igazmondó 1868. XII. 27.) Majd három év múlva a Pest Népkörben felolvasott versében még élesebben mondja ki a kiegyezés tarthatatlanságát

»Tanulságul marad a régi mesébül.
Két emberbül egygyé csak szörny alak épül.
Két egészsé ha vál a négylábu bálvány,
Járhat majd könnyebben ki-ki maga lábán.«

(A szíami ikrek)

De különösképen beszélnek erről a 60-as évek végének és a 70-es évek elejének regényei. Ott van ezekben a hatalmas művészi erejű leszámolás a feudális világgal (A kőszívű ember fiai); a polgári fejlődésért vívott küzdelem; ezenkívül ott találjuk a kapitalizmus rendjének közgazdasági szemléletig mélyülő bírálatán, s egy új társadalom utáni vágyon keresztül a kiegyezéskori Magyarország gyarmati, társadalmi és politikai viszonyainak elítélését (Fekete gyémántok, Aranyember); mindezek után még egy egész regényt (Jövő század regénye) szentel annak az útnak ábrázolására, melyen keresztül szerinte az új, boldog társadalmat, a szabad és független hazát, az egész emberiség számára örök békét, jólétet és haladást hozó világot meg lehet teremteni.

Igaza van Király Istvánnak : »Meddő igyekezet töprengő, megfigyelő bölcsse átfesteni« Jókait. De legalább olyan súlyos hiba származik abból, ha ennek örve alatt a konkrét valóságtartalmat vonjuk ki az író lába alól. Hamis kép alakult ki éppen ezért Jókairól, amikor Király nem vette figyelembe a társadalmi haladás problémáival vívódó, a kiegyezést támadó Jókait.

Az ilyen szemlélet nem veszi kellő figyelembe a regények tartalmát, s nem veszi szemügyre az író fejlődésképét sem. Hiszen ennek a szakasznak, ezeknek a regényeknek tagadhatatlan központi kérdésük a kapitalista társadalom monopolista irányával való szembe-szegülés, s egy más, egy új társadalom utáni vágy (Fekete gyémántok, Aranyember, Jövő század regénye). Ugyanakkor : ez a probléma csak az író e legfejlettebb szakaszát jellemzi, és sem előbb, sem később nem jelentkezik; ez a körülmény világosan kapcsolja azt a regények létrejöttének idejéhez, az író akkori fejlődési helyzetéhez.

Vagy talán azért nem kell ezeket a vonásokat komolyan mérlegelni, mert ezek csak egyszerű költői ötletek, s a romantikus író valamiféle képzelgésai? — Már az eddigiek sem mutatták ezt, de még kevésbé mutatja az író 67 előtti pályája.

Már a 48 körüli Jókai-cikkekből is találunk utalásokat, melyek a nagytőkére s a bűrzére vonatkoznak (Esti lapok, 1849. II. 8. pl.) Az 50-es évek folyamán Jókainak ez a fajta érdeklődése csak növekedett III. Napoleon Franciaországának állandó szemmel kísérése révén. De az 1857-es első általános kapitalista válság hagyott csak igazán mély nyomokat Jókai lelkében. Bekerben teremnek ennek hatásaként azok a Jókai-versek, melyeknek tárgya a kapitalista világ bírálata, s e válság alatt nyögő magyar helyzet bemutatása: (pl. 1859-ben : »Egy kis fegyverszünetet«; »Az új aranykor«; »Auspicium«; »Brahma és ba-

jadér»; »Magyar filiszter dal«, 1860 : »Börzefájdalmak»; »Gänzlicher-Ausverkauf»; »Az angyal kétféle imádság közt») A Börzefájdalmakban pl. a válság ellen doktort kereső kapitalistáról, mondhatnám kapitalista világról így ír :

»Mit használ, ha egy nap jobban vagyok?
Másnap már utolér a pánik,
Mihelyt terhet emelni akarok,
A derekam megroppanik.
A váltólázam nem mulik,
Egymást éri a sok krízisem.
A zsebem gyomra is elromlott,
Nem marad meg benne semmi sem.«

Szinte nincs olyan kérdés, hazai probléma, melyről ennek a nagy válságnak említése nélkül tudna írni. Az egyik versében pl. erősen bírálja a magyar viszonyok pangását, de nem tud megfeleledkezni »a kinti« életről sem :

»Minden börze tántorog;
Bankárok, kereskedők
pénzüzerek, milliósok,
elvesztették fejüket.
.....
Akinek sok pénze van,
Jajgat, hogy hová tegye?
Akinek még nincs, azon
Jajgat, hogy honnan vegyen?«

Keserű öngúnnyal így fejezi be :

»Lám, nekünk nincsen, nem is volt,
Nem fáj érte a fejünk :«

(Magyar filiszter dal.)

»1858 újev napján« c. cikkében (Vasárnapi Ujság, 1858. I. 3.) pedig a válsággal kapcsolatban már a munkásság helyzetére is kiterjed figyelme. »A leghíresebb gyárak százanként hagyják kenyér nélkül a szegény munkásságot.« — mondja keserűen. Ha még arra is gondolunk, hogy az 1864—66-os permanens válság újabb alkalmat adott Jókainak (A szerelem bolondjai), hogy kiélezett helyzetben láthassa, s a saját és nemzete sorsán tapasztalhatta a kapitalizmus súlyos ellentmondásait, akkor a magyar és általános európai kapitalista fejlődés hatása alatt lámadt, egyre jobban kifejeződött meggyőződésről lehet már beszélnünk, mely a kiegyezés hozta helyzetben annyi tápot nyert, hogy mély irói élményként, központi témaként, regényeiben is felszínre került. 1857 körül még csak mozaikokat, kis képeket ad Jókai jelentéktelen értékű versekben, de ekkor már széles keretben, figyelemreméltó összefüggésekben tárja eléink nemzete jelenének és jövőjének, valamint a kapitalista világnak kérdéseit. Míg 1853-ban (Egy magyar nábob) még inkább csodáljuk a nagyitókés Griffard bankárt, merész vállalkozásaiért, s Lajos-Fülöp Franciaországa még példaként áll előttünk, elmaradt ország előtt — addig 1867 körüli regényeinek központi kérdése már a nagyitókés bírálata és harc a monopolista fejlődést mutató III. Napoleon-i Franciaország ellen (pl. Franciaország képe a Fekete gyémántokban).

Ilyen fejlődés után és ilyen viszonyok között született meg a Fekete gyémántok, mely mintegy összefoglalja mindazt, amit az író és a politikus addig elért; s ezt ebben a regényben oly nagyszerű egységben tudta összehangolni, mint soha azelőtt, és soha azután. Ebben a szakaszban, de különösen ebben a regényben került ugyanis legközelebb Jókai az objektív valósághoz; ekkor volt képes abból a legtöbbet megérteni s a legtöbbet művésziileg visszaadni. Ha nem is tekintjük Jókait »szemlélődő bölcsnek«, de látnunk kell az eddigi élete folyamán végigharcolt, hatalmas politikai, társadalmi küzdelmek adta számtalan élményét és tapasztalatát; a több mint tízéves újságírói tevékenységét, mely a legszorosabb szállal fűzte korához (a kiegyezés időszakában pl. négy lapnak volt tulajdonosa és szerkesztője). S ha figyelembe vesszük még erős természettudományos érdeklődését, bizonyos filozófiai és társadalomtudományi ismereteit, az akkori munkásmozgalmakban való részvételét — máris világosak az okok, melyek képessé tették Jókait arra, hogy a 67 körüli nagy problémákat felfogja s azokat regényeiben — elsősorban a Fekete gyémántokban — művésziien visszaadja.

De a regény, s az írónak ez az életrésze nemcsak ilyen előremutató vonásokat rejt magában. Megmutatkoznak már ekkor is azok a korlátai, melyek 48 útja helyett az 1875-ös megalkuváshoz viszik. Ez különösen abban mutatkozik meg, hogy 48 forradalmi törekvései helyett a nemzeti és társadalmi kérdések megoldására a békés út, az alkotmányos harc útját tartotta követhetőnek. Tiszáról mondott egyik beszédében (Magyar Népvilág. 1881. VI. 19.) maga Jókai fedi fel, hogy pártjának, a balközépnek egyik legfőbb feladata volt, hogy »konszolidáljuk a forradalmat«. Kétségtelen: 48 forradalmának bukásából adódó tapasztalatok miatt nagyobb volt benne a forradalomellenesség, mint a kiegyezésellenesség; jobban feltette nemzetét, az addigi eredményeket a forradalomtól, mint a félgymeneti függéstől. A forradalommal kapcsolatban emiatt a pusztuló nemzet képe járt az szemé előtt, az alkotmányos útban pedig a lehetőséget, az idő hozta lehetőséget látta az erősödése, a forradalom nélküli eredmény kivívására. Így a kiegyezés bírálata mellett mindig ott volt evvel a — szerinte járhatatlan és katasztrófába vívő forradalmi úttal szemben — az alkotmányos világ hozta eredményeknek túlzott, illuzórikus értékelése is. Ez az egyik oka annak, hogy az És mégis mozog a föld, »Költői álmá«-ban tudatosan megszépíti Budapest akkori képét; habár nem is ilyen idilli a regény végkicsengése (gondoljunk csak a befejezésre), s mindvégig fontosabb számára a mult példáján, s a jelen eredményein keresztül való, optimista harcahívás. A fentebb említett korlátok még a Fekete gyémántokban kevéssé látszanak, de már előre vetik árnyékukat. A későbbi regények azonban már mindinkább jelzik azokat, s jelzik, hogy írójuk nem tudja kivonni magát osztálya 1875-ös megalkuvásából.

Ez a megalkuvás döntő jelentőségű Jókai életében, politikai és írói működésében. Pályája két nagy szakaszának mesgyeköve: 1875. Kétségtelenül hanyatló ideje ez már az író Jókainak is, nemcsak a politikusnak. Hiszen avval, hogy a politikus melléje állt annak a kormányzatnak, melyet eddig bírált, az író is jelentős talajt veszít el lába alól. Kétségtelen az is, hogy Jókai nem is tudja már többé témájává tenni kora nagy, konkrét kérdéseit. Regényei legnagyobb részében, az élet jelentéktelen kérdéseire keres csupán már feleletet.

De még sem lehet ezen keresztül egyszerűen lezárni Jókai további vizsgálatát. Igaztalan, sematikus volna az ilyen Jókai-kép. Igaztalan volna, ha nem látnánk, hogy »hosszabb küszködés után szánta csak rá magát a politikai állásváltoztatásra, s azt is inkább bizonyos illúziók hatása alatt tette, s azoknak a hazai és nemzetközi eseményeknek nyomaszto súlya alatt, melyek például még Vajdában is jócskán hagytak hamis illúziókat.

Míg Jókai 48-ban — ha ingadozva is — a forradalom és szabadságharc útján küzdött, míg 67-ben képes volt úgy tagadni a forradalmat, hogy közjogi mezben is szolgálhatta a haza és haladás ügyét, 1875-ben már a kettő között csak úgy választhatott, ha eldobta eddigi fegyverét, ha feladta az eddigi nagy célok szolgálatát. Ezért 67-világát nem a közjogi alapon, hanem az addigi kormányzatban kereste és látta. Ezért hangoztatta egy 1872-i programbeszédében, hogy ha kormányra kerülnek (t. i. a balközéppárt) a 67-es alapot nem rúgnák fel törvénytelenül, csak újabb javaslatokkal jönnek (Igazmondó, 1872. V. 12.). Ezért bírálta mindig eltévelyülve a 67-es kormányzatot (pl. 1877-ben két verse: Fény és rongy: Csak a skartot. Cikk: Borotvaélen táncolunk. Igazmondó, 1876. II. 13.), sőt volt olyan alkalom is, hogy ennek uralmát »egy klikk abszolutizmusának« nevezte (Parlamentizmus? Igazmondó 1872. III. 17.). Ez indokolja, hogy egy szabadelvű kormány, egy szabadelvű párt létrejöttét már pozitívumnak tartotta. De ez magyarázza azt is, hogy a harc helyett az időben való bizakodást választotta; hogy amit 67-ben még konkrét feladatoknak látott, ekkor már bizonytalan távblí jövőre bízta. (Pl. a nemzeti függetlenségért vívott harc.) Úgy vélekedett ekkor, hogy »Ausztriával való szövetségünk csak forintokba kerül és nem nemzetiségünkbe«. (Igazmondó. Mondjuk ki az igazat, 1878. VI. 27.), míg ha harcot kezdenénk, Oroszország újra Ausztria segítségére sietne, s az ország széthullana.

Még egy szempontot kell Jókai megalkuvásánál figyelembe venni. Az 1875-ös, Tisza által bejelentett kormányprogram, amely mellé Jókai is csatlakozott a Baloldali Kör értekezletén (Igazmondó, 1875. III. 17.), több lényeges kérdés meggyezését a 67-ben követeltekkel; és Jókai azért is szavazta meg, mert számított ezek megvalósítására (pl. önálló vámterület, nemzeti bank.). Hogy ezek a követelések nem valósulhattak meg, hogy ezekben az osztrákok nem egyeztek bele, az csak a további évek folyamán (1876—78) derült ki. Hogy az ilyen illúziókat tápláló Jókai a következő évek folyamán mégis elfogadta a megváltozott helyzetet, s nem lépett ki a kormánypártból, az különösen az orosz-török háborúval, s a nagy hazai és nemzetközi pénzügyi válsággal magyarázható, mely újból felidézte számára az »orosz veszélyt«. Jellemző, hogy még Bosznia és Hercegovina kérdésében történő állásfoglalását is az »orosz veszéllyel« indokolja (Igazmondó. 1878. XII. 8. Bosznia és Hercegovina).

Ezeknek megfelelően — ha elolvassuk akkoriban írt cikkeit és beszédeit, az a benyomás alakul ki bennünk, hogy Jókai, ha a későbbi helyzetet előre látja, éppen úgy nem fogadta volna el 1875-öt, mint 1867-et.

Erről tanúskodik Jókai mély válsága is, mely a 70-es évek második felében csaknem szembefordította 75-ös magatartásával. 1877 február 28-i cikkében (Hon), arról beszél, hogy

»a politikai pályát az utóbbi idők tapasztalatai után lehangolt kedéllyel és csak keserű kötelességérzetből folytatom«. Egy év múlva pedig a józsefvárosi választók előtt ezeket mondja: »Megvallom őszintén, hogy nekem is nem csekély lelkiküzdelembe került az egész harcháború alatt kitaranom. A pártunk ellen minden oldalról bőkezűen szórt vádak. . . nekem is szomorú napokat szereztek. Nekem is egy-egy temetéshez hasonló volt az, amikor egy-egy kedvenc óhajtasomat, minő volt az önálló nemzeti bank előállítása. . . mostoha körülmények kényszerítő befolyása, a javíthatatlan európai pénzügyi helyzet, saját szorultságunk miatt hosszú időre kellett félre tennem. . . « Hogy milyen súlyosnak ítélte meg ekkor Jókai a helyzetet, s mennyire el volt keseredve, azt olyan cikke bizonyítja, melyben már arról beszél, hogy »El vagyunk készülve a meg nem egyezésre, az abból következő különválásra« (Igazmondó, 1876. 11. 13. Borotvaélen táncolunk). De több más, 1876-os cikkének 67 időszakára emlékeztető éles hangja, osztrákellenes támadása is erről a hangulatról tanúskodik. (Igazmondó. IV. 30. Ne hagyjék magunkat; XII. 10. Osztrákok és a kiegyezés pl.).

Mindezek után nyilván nem csodálkozunk, hogy volt még — ha ritkábban is — 75 után is jelentős írói mindanivalója Jókainak; s hogy éppen a 70-es évek második felében volt képes két olyan jelentős regényt írni, mint a Rab Ráby és a Szabadság a hó alatt. Azon sem csodálkozhatunk, hogy a 80-as évek közepén, a dualizmus válságának idején, meglátja: nem oda vezetett Tiszáék útja, ahová remélte, hanem egy kiúttalan válságba. Ekkor újra megtalálja kapcsolatát a néppel. Itt újra régi fényében csillog az öreg Jókai. A kurucok dicsőséges harcának idézésétől A löcsei fehér asszony (1882—83.) a Kiskirályok (1884.) bírálatán keresztül az uralkodóosztályok között élni nem tudó és nem akaró grófkisasszonytól (Gazdag szegények, 1890.) a nemes úrig (Fekete vér, 1891.) vissz az út; sőt még ezen túl is az önálló népi hősig: a Sárka rózsáig (1892.).

De ezzel le is zárult a nagy Jókai-művek sorozata. Mind kevésbé érzi magát otthon Jókai a századvég Magyarországon. Mivel nincs már ereje arra, hogy vele szembeszálljon — hiszen ezer szállal kötötte már magához az udvar és Tisza — így nem is lehet többé jelentős mondanivalója. Legfeljebb csak azzal tagadja a nyomasztó jelent, hogy nem törődik már a politikával, hogy az élet apró kérdéseiben merül el. Az 1900 november 11-i, Petőfi emléktáblája előtt tartott beszédében (Vasárnapi Újság) már nem is dicséri úgy jelenét, mint azt az előzők folyamán tette, sőt mintha visszatérne valami a régi harcos optimista hangjából is: »Ha azokat a nagy nemzeti célokat, amelyeket magunk 57 év előtt kitűztünk, nem is sikerült mind elérni, él bennünk a kiolthatatlan reménység, hogy az utánunk következő nemzedék, vagy az azután következő, ki fogja vívni azt az eszményképet, melyet mi kívántunk látni és megalkotni, a mi dicső Magyarországunkat«.

Ez az a fejlődési vonal, melyen Jókai pályája végighalad, melynek kiemelkedő szakasza a kiegyezéstől a megalkuvásig terjedő idő s melynek központi helyén áll a Fekete gyémántok. A jelent bíráló, a jövőt kereső író áll ekkor előttünk, s ezt az író-t váltja majd fel élete utolsó szakaszában a romantikus antikapitalista. Ekkor már csak tagadni tudja a valóban beköszöntő imperializmust, a monopólkapitalizmus nálunk is bekövetkező világát, de hősköket ellene harcba küldeni már nem tud, mint ahogy még küldött a kiegyezés körüli időkben.

2. A Fekete gyémántok történelmi háttere. Az objektív valóság és a mű kapcsolata

Jókai helyes megítélésének, a mű helyes értékelésének központi kérdése: mennyi áll a mű mögött az objektív valóságból? Tárgyának, korának, társadalmának, politikai és egyéb eszmearamlatainak milyen vonásait mutatja be az író?

Ha ezen a szemponton keresztül szemléljük a Fekete gyémántokat, ugyancsak szembeáljuk magunkat a polgári irodalomtörténet misztikus Jókai-képével. Ugyanis ez a regény egyik legjelentősebb példája volt számukra az író nagyszerű mese- és fantázia-készségének, és semmi olyat nem láttak benne, ami azt a valósághoz fűzné. A felszabadulás utáni néhány esztendőben is ez a vélemény állt fenn, mint ahogy lényegében alig változott ekkor még valamit a régi Jókai-kép.

Hubay Miklósnak az Irodalmi Újságban megjelent cikke mozdította el a regény értékelését a régi polgári szintről. Hubay a regény mögött álló olyan fontos korabeli vonatkozásokra mutatott rá, melyek eleve megdöntötték az addigi polgári értékelést. Kimutatta ugyanis, hogy a regénybeli Sámuel apát és Kaulman nagyító-kés alakja mögött Danielik címzetes püspök és L. agrand-Dumenceau nemzetközi tőkés, nagyvállalkozó áll, s Jókai az ő 60-as évek folyamán lezajlott nemzetközi méretű manipulációit dolgozta fel a regényben. (A magyar egyházi vezetésre egy hatalmas méretű nemzetközi kölcsönt vegyenek fel, s ezzel a Vatikán hatalma világszerte megerősödjön.) Ezt a szempontot használta fel és szélesítette ki a Fekete gyémántok bevezetőjében Nagy Miklós, s vetett fényt a regény és az élő valóság még szorosabb kapcsolatára.

De a kapcsolat megmutatását nem végezte mindig helyesen. Abban, hogy a Fekete gyémántokat a »riportregény nemesebb fajtája«-ként állította be, lényegében Gyulainak az álláspontja tért vissza, mely a valóság egyes részleteinek szinte naturalis visszaadásáig ismeri csak el a mű, az író és a valóság kapcsolatát. Ezzel a szemlélettel nemcsak helytelenül értékeljük az író, de alaposan le is csökkentjük a mű értékét. Ennek következménye azután az, hogy Nagy Miklós az általa ismert egyetlen történelmi tényhez (a Danielik-ügyhöz) való viszonyításon méri le a mű és írója értékét. Ezt a helytelen nézőpontot oly következetesen viszi keresztül a tanulmány, hogy még a főhős, Berend alakjánál is nagyobb jelentőséget tulajdonít az életből vett példa hatóerejének, mint az alak, az író önálló eszméiségének, társadalmi valóságátalmának. »Mindenesetre kettőjük pályája (már mint az életből vett példáké) erősen hozzájárult ahhoz, hogy Berendben az úri és tőkés vonások nem kapnak erős hangsúlyt, hanem a tudós és demokrata áll elsősorban szemünk előtt«. — mondja ki a tanulmány.

Ezzel a helytelen állásponttal szemben azt látjuk, hogy sokkal erősebb és szélesebb Jókainak a valósághoz való viszonya, mint az eddigi tanulmányok azt kimutatták. Jókai kora és társadalmá »hús-vér« embereket kell szemlélnünk. Ebből természetesen következik az is, hogy a regény mögött is sokkal szélesebb lesz a konkrét történelmi-társadalmi háttér, mint azt Nagy Miklós kimutatta. Az alábbiakban kiderül ugyanis, hogy Danielik személyéhez egyéb ok miatt is nyúlt az író, mint eddig ismertük, s ugyanúgy társához : Lagrand-Dumanceauhoz is. S ezeken túl más — eddig teljesen ismeretlen — tényekre, eseményekre fogunk rávilágítani, melyek még konkrétabbnak és gazdagabbnak mutatják a mű és kora kapcsolatát.

De kezdjük mindjárt Danielik személyével. Jókai nemcsak a Nagy Miklós említette eset miatt figyelt fel rá, hanem annál jelentősebb, nemzetközi fontosságú okok miatt is. Ugyanis Danielik közvetlenül a regény megírása előtti időben (1868-ban) ismét a magyar és nemzetközi politika érdeklődési körébe került. Miután már az ismert eset révén je kapcsolatata volt a bécsi körökkel, — egy nemzetközi politikai próbálkozás szócsovévé tették. Cikksorozatot írtak vele bécsi körök a Pester Lloydban, s e cikkek az osztrák politika semlegességének feladásával egy francia-osztrák szövetség lehetőségét vetették fel, Poroszország-ellenes céllal. Hogy ez a javaslat milyen nagy port vert fel, azt mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a francia és a vatikáni követ siettek üdvözölni a magyar külügyminisztert ebből a jelentős alkalomból. Egy ilyen politikai fordulat veszélye — mely háborúba sodorta volna az országot Ausztria érdekében, s a Vatikán befolyásának magyarországi megerősödését vonta volna maga után, Ausztria pozícióit úgy megerősítette volna, hogy a dualizmus helyett abszolutizmus fenyegethetett, mi több még a cári Oroszország bevonását is jelenthette volna ebbe a szövetségbe, ami a nemzetiségek megerősödő mozgalmával járt volna — olyan nagy felzúdulást keltett a magyar liberális és osztrák dualista-barát körökben, hogy a kormányzati körök kénytelenek voltak az ügyet elejteni. (Lásd erről Wertheimer Ede : Andrassy élete és kora ; Halász Imre : Egy letűnt nemzedék.)

Ez a mozzanat ad még nagyobb jelentőséget a Danielik-ügynek a Fekete gyémántokban. És ez magyarázza meg azt is, hogy Kaulman éppen úgy képviseli az osztrák, mint a francia érdekeket; hogy III. Napoleon Franciaországa olyan nagy súlyt és olyan erős bírálatot kap Jókainál.

De nézzük a Danielik-ügy másik alakjának, a regénybeli Kaulmannak történelmi szerepét. Itt is azt kell látnunk, hogy sokkal több áll mögötte, mint azt Hubay Miklós vagy Nagy Miklós látta. Lagrand-Dumanceau a 60-as évek Magyarországn nem elsősorban az egyházi vagyonnal kapcsolatos tervei miatt volt hírhedt alak, hanem különböző vasúti és bányavállalkozásai révén (L. : Lederer Emma : Az ipari kapitalizmus kezdetei Magyarországon.). S a regény alapvető mondanivalója is éppen a szén kérdésével, mint a szabad és jövő ipari fejlődés zálogával kapcsolatos. »A szén mozgatja a világot« — mondja ki a regényben Jókai. De a regény egész hatalmas perspektívája is ezen a problémán keresztül vetődik fel : a jelent összeköti az emberiség messzi múltjával, s eszközt ad a boldog jövő megteremtéséhez. Azonban Jókai azt is érezteti, hogy ez a jövő csak független országban és a fenyegető monopólióke feletti győzelem esetén következhet be.

Ezek után nem csodálkozhatunk azon, hogy a regény bondavölgyi bányája mögött is konkrét vonatkozás húzódik meg : a 60-as évek legnagyobb vasúti spekulációja, a Pest-losonci vasút létrejötte rejtőzik mögötte, nem pedig valamiféle fantazmagória. Lederer Emma fentebb idézett könyvében »a grundalós vasúti panamák« első klasszikus« hazai »példájának« nevezi ezt a spekulációt. A vállalkozás alapját a szén képezte, mely a Szepes-gömöri vasiparnak főproblémája volt. Itt hozták létre a Szent István bányatársaságot. Ez azonban »tulajdonképpen csak fedőszerv volt egy nagystílű vasútépítkezés megindításához, melynek alapját a szénbányászati jog és a szédélésből eredő jövedelem képezte volna«. Ezért »...a szénbányával, mint jövedelmezőségi alappal spekulálhattak, így a társulattá való alakulást tényleges tőke nélkül, a szénbányára való hivatkozással megindíthatták«. »Egy időben ezzel megindult a sajtókampány a vasút népszerűsítése érdekében. A bécsi Presseben, Wande-

rerben és a Pester Lloydban egyszerre jelennek meg cikkek 1863 január és március között, melyekben a vasút jóvedelmességét és a köszöntartalékok óriási értékét reklámozzák. (U. o.)

Mint látható, e vállalkozás minden lényeges mozzanatát és a Lederer Emma könyvében nagyszerűen elemzett igazi jellegét ott láthatjuk a Fekete gyémántok Bondavölgyében és Kaulmann vállalkozásában. De Jókai nem egyszerűen »velmeséli« ezt a vasúti ügyet, — nem is az egész esetet mondja el — hanem csak a legjellemzőbb vonásokat emeli ki nagyszerű valóság-érzéssel. Viszont Toldy István, a Deák-párt történetírója, aki 1872-ben »A jó hazafiak« c. színművében ugyanezt a témát dolgozza fel — a Bondavölgy elnevezést meg is tartja — már nem tudja visszaadni a vasút-ügy tipikus vonásait, hanem csak a Jókainál említést sem nyert, kis részletek hűségére tud törekedni.

De, hogy Jókai szeme előtt nem egyszerű riport-témaként álltak ezek az események, hanem, hogy ő azok révén világosabban felismerte kora társadalmi valóságát, s az abban rejlő fejlődési tendenciákat, — ezenkívül más is bizonyítja.

Amint láttuk, Jókai a Danielik-ügyet összekapcsolta a Pest-Iosonci nagy vasúti panamával. De Jókai még tovább megy: összekapcsolja ezt egy másik nagy vasúti kérdéssel: az erdélyi, ú. n. keleti vasút ügyével. A Iosonci vasút esetében tulajdonképpen csak a hasonló panamákra jellemző tipikus vonásokat emeli ki, s leplezi le ezeken keresztül a monopóliátóke gyűlöletes arcát, — de a regény cselekménye már az erdélyi vasúttal kapcsolatos eseményeket tükrözi. Ilyenek pl. a vasút megszerzésére irányuló bécsi lépések; Sámuel apát bécsi útja stb. (Lukács Béla. A magyar keleti vasút. 1870.) Az első esetben arról van szó, hogy Bécs csak úgy akarja megadni a vasúti engedélyt, ha a magyar képviselők bemennek a Reichstagba. Mivel azok ezt megtagadták, legalább az erdélyieket szeretnék volna erre a lépésre rávenni a vasúti engedély fejében. A másik mozzanat Danielikkel kapcsolatos. Haynald erdélyi püspök — mivel nem volt hajlandó alávetni magát Bécs követeléseinek, valóban nem állt ekkor az udvar kegyeiben; s Sámuel apátnak valóban lehettek reményei az erdélyi püspökség elnyerésével kapcsolatban, sőt a primási szék is elérhetőnek látszott, mert az akkori primás Szcitovszky valóban öreg volt, s 1867-ben meg is halt. (Még csak azt jegyezzük meg, hogy Lagrandnak mindkét vasúti vállalkozásban volt szerepe.)

Nagy Miklós a továbbiak folyamán kiemeli Jókai nagyságát, amiért a Danielik-ügyet kiszélesítette az arisztokrácia bírálataivá. De ebben is téved a tanulmány. Nem az író fantáziájának szüleménye ez a kiszélesítés, hanem az ilyen vasúti vállalkozásoknak természetes velejárója a hazai arisztokrácia és az idegen tőkés szövetsége. Lagrand minden hazai vállalkozásánál is ugyancsak megtaláljuk ezt a jellemző vonást.

Az itt felsoroltak mutatják, mennyire benne élt Jókai a 60-as évek közéleti harcaiban, s milyen szorosan kapcsolódik korához a Fekete gyémántok; s milyen érzékenyen reagál az író a jelentős hazai és nemzetközi eseményekre. Természetesen — ezeken kívül — még mindig találhatóunk (pl. a házasságkötés problémája Franciaország esetében) egyéb, új konkrét kapcsolatot is a regény és a valóság között, de azok legfeljebb csak méginkább bizonyítják az elmondottak igazságát.

3. A regény ábrázolási kérdései. A mű romantizmus és realista vonásai

Az eddigiek alapján is világos, hogy milyen helytelen volt a polgári irodalomtörténet Jókai-portréja, a Fekete gyémántok »fantazmagóriás« értékelése. Kora társadalmi viszonyai, osztályviszonyai között formálódó nagy íróról kaptunk képet, aki több művén keresztül — de különösen a Fekete gyémántokban — képes kora objektív valóságának lényeges vonásait ábrázolni.

Ezt a szerepét azonban nem a realista író módszereivel éri el elsősorban. Ábrázolási eszköze a romantizmus. Ez már maga is mutatja, milyen korlátok között volt csak képes Jókai a valóság problémáinak művészi megjelenítésére. Nem szabad azonban ezt a romantizmust misztifikálni. Ennek jellege és tartalma szoros kapcsolatban van az író fejlődésével, a társadalmi s a politikai viszonyok alakulásával. Ennek megfelelően különböztethetünk meg három szakaszt Jókai romantikájában.

1. Forradalom előtti romantika.
2. A forradalom bukásától 1875-ig.
3. A megalkuvás utáni (1875 utáni) romantika.

Ez a romantika általában a megalkuvásig (1875-ig) haladó jellegű. Értéktelenné válik többnyire már ezután. Viszont ki kell emelni a kiegyezéstől a megalkuvásig (1867—75) terjedő időt, mint a legértékesebb művek szakaszát.

Jókai romantikája már fiatalkori művészetének is jellemző vonása. Ez a romantika a francia romantikusok, — az ú. n. »franciás« irány — Sue és Victor Hugó-hatását mutatja. Azoknak a hatását, akiknek művészetét tért hódított nálunk, mert haladó írónk benne az újat látták a régivel szemben, mert benne eszközt láttak, mellyel a klasszicizmus, és a szenti-

mentális világfájdalmas német romantika ellen küzdeni lehet. (A 30—40-es évek Victor Hugó-vitája világosan tanúskodik erről.) E romantikát megtaláljuk Vörösmartynál, Eötvösnél, Petőfinél és Jókainál is. Láthatólag tudatosan alkalmazzák a romantika túlzó eszközeit, hogy ezáltal is hangsúlyozzák új irodalmi és politikai törekvéseiket.

Eppen ezek miatt a vonások miatt meg kell különböztetnünk ezt a romantikát a 20-as évek romantikájától. Az a romantika a nemzeti függetlenség vonalán alakult ki, s nemesi szemléletű volt, középpontjában a nagy nemzeti múlt állott. A 30-as, 40-es évek romantikája pedig a társadalmi kérdéseket hangsúlyozta, semmi köze sem volt a nagy nemesi műlthoz. Ennek a talaja már a szűk nemesi szemlélettel való leszámolás után, polgári viszonyaink fejlettebb volta révén alakult ki. Viszont kétségtelen: nagyobb művészi értékeket képviselnek Vörösmartyn keresztül az előbbieket (például a Zalán futása), mert mögöttük nagyobb művészi erővel megformáltak jelentkezik a haladó gondolat, mint ezekben. A »franciás« művek még csak igen kezdetlegesen tudták kifejezni a felmerülő problémákat. Szerepük ebben a tekintetben főként az volt, hogy a régi elleni harcban új tartalmat és formát hoztak, s a realizmus felé vezető út segítői voltak.

Hogy ez mennyire így volt, azt két tényező világosan mutatja. Az egyik az, hogy emellett a romantika mellett szinte párhuzamosan ott vannak a nép felé forduló, realista igénnyel fellépő művek. Ott látható ez Petőfinél, Jókainál a 40-es években, de bizonyos mértékben Vörösmartynál is a 30-as évek első harmadában. A második pedig: hogy minden nagy reformkori vagy forradalmi írónk túl is lépett ezen a romantikán, s elért a realizmushoz. Ezt legvilágosabban Eötvösnél lehet szemmel kísérni, de látható kisebb vonásokban Petőfinél, sőt Vörösmartynál is. Mindnyájan ez alatt a »franciás« hatás alatt voltak, s ehhez való ideiglenes kapcsolódásuk előbbre is vitte fejlődésüket. Sőt Petőfi révén azt is elmondhatjuk, hogy ez a romantika egy egyedülálló művet is tudott létrehozni az Apostolban.

Ilyen körülmények között indul el pályáján a fiatal Jókai. Ezt tükrözik művei közül a Nepéán sziget, Sonkoly Gergely, Hétköznapiak. Akkori romantikájának nem volt köze a reformkor nagy, Vörösmarty fénjjelezte romantikájához, hanem — mint mondtuk — a »franciás« irányhoz tartozott. Igaz, hogy ekkor műveiben a valóság igen csekély jelentőségű tényeit dolgozta csak fel, igaz, hogy ezek írói művészetének igen kezdetleges fokát mutatták, de egy fontos és jellemző sajátosságuk mégis volt. A népies elem, a valóság kis, apró tényei szövéődnek bele ezekben a romantikus történetekbe (Hétköznapiak).

Az elbukott forradalom utáni években azután ebből »a rendkívüliség és soha meg nem történtegek világából« — mint Jókai maga mondja — kikerül (mindjobbban növekednek nagy regényeiben a realista elemek, és a népies vonások) és »megtanul a földön járni«. Mi jellemző erre a romantikára, illetve annak haladó szakaszára, az 1850-től 75-ig terjedő időszak romantikájára?

Király István felhívja a figyelmet Jókai ekkori romantikája és a nagy reformkori romantika kapcsolatára. Helyesen mutat rá a nemzeti függetlenségre, mint a két romantika közötti azonos tartalomra. Nagy Miklós ezen túl, ennek a romantikának a reformkoritól eltérő, új vonására is figyelmeztet. Ez pedig a társadalmi kérdések előtérbenyomulása: »a kapitalizmus hatalmas kezdeményezéseinek költői átélése«. Egyikük sem látja azonban romantikájának pályája legmagasabb szakaszán (1867—75) feltűnő új vonását, mely a jövő, egy új társadalom oldaláról tárya fel a nemzet, a 67-es Magyarország kérdéseit. (Nagy Miklós tanulmányában éles kettősség van ebben a vonatkozásban: utópizmusát részletesen és pozitíven elemzi, de ugyanakkor romantikája vizsgálata folyamán nem használja fel ezeket az eredményeket.) *Jókai itt egyesíteni tudja (Fekete gyémántok, Arany ember) a reformkor nemesi romantikája nemzeti függetlenségi tartalmát a társadalmi haladás nagy kérdéseivel. Kapcsolatot teremt ezzel a Márciusi Iffjak eszméivel, Petőfi, Vörösmarty egy-egy felvillanó nagy álmával.* (A XIX. század költői; Gondolatok a könyvtárban.). Jókai itt azt is jelzi, hogy a nemzeti függetlenség helyett a társadalmi haladás kérdéseire toldók át a súlypont. Eppen ezért ebben a szakaszában a nemzeti múlt idézése mellett ott vannak a jelen társadalmi problémái is. Ennek megfelelően ez a romantika máris különbözik a reformkor nagy romantikájától, mely tárgyát kizárólag a múltból vette, és kapcsolódik a romantika másik, reformkori vonalához, a »franciás« irányhoz.

De maga ez a múlttéma is, melyhez az író a jelen harcainak erősítésére hozványult, különbözött a nagy reformkori romantikáétól. Nem a messiás nemesi nagy múlt volt ez a legtöbb esetben, hanem egészen közeli, tehát inkább konkretizáló, mint elvont jellegű. Ilyen központi téma volt a 48-as forradalom és szabadságharc. Azaz pontosabban: nála inkább a szabadságharc. Az ehhez fűződő kapcsolat központi jelentőségű e romantika tartalmát illetőleg. Ha ezt vizsgáljuk, akkor még élesebben fog elválni a reformkori romantika és Jókai forradalom utáni romantikája. Kétségtelen ugyan, hogy a reformkor nagy romantikája reformista tartalmú volt, de legtöbb nagy képviselője eljutott ezen keresztül a forradalom és a szabadságharc igenléiség, az abban való személyes részvételig. Funkciója a nemzeti erők olyan összefogása volt, amely a forradalmat készítette elő, mely a forradalom felé mutatott.

Viszont Jókai 48 utáni romantikája az elbukott forradalom talaján keletkezett. S bármennyire melengette is 48—49 dicső harcainak tüze, ez a romantika már a békepárti nemesség útját mutatta. Ez a romantika már súlyos kettősségben szenvedett. Harcolni akart a nemzeti függetlenségért és társadalmi haladásért, ugyanakkor azonban rettegett annak egyetlen eredményes útjától, a forradalomtól, egy újabb szabadságharctól. A 48-at vezető közép-nemesség tüze már csak pislákol, de lobot vetni többé nem tudott. Volt történelmi szerepük még ebben a szakaszban is, de az már csak visszfénye volt 48-as nagyságuknak. Ezekkel összhangban: — minden korlátja ellenére — volt történelmi létjogosultsága, haladó szerepe Jókai romantikájának. Mivel azonban ez a romantika a nemesség vezetőszeréhez kapcsolódott, 1874 után már semmiféle illúzió sem volt jogosult fenntartani, nem is találjuk meg már Jókainál sem.

Nagyon fontos és sajátos vonása van még ennek a haladó szakaszú romantikának: az utópizmus, mely a kiegyezés beköszöntésének, az ezt követő rövid fellendülési időszak ellentmondásosságának (1867—73) terméke.

A romantikának e vonását láttuk már a reformkorban is. De ott ez sohasem kapcsolódott a nagy reformkori romantikához, hanem a »franciás« irányhoz. A polgári, vagy polgári igényű világnézethez kapcsolódott s nem a nemesi szemléletűhöz. Vörösmartynál is például csak a 40-es évek folyamán találjuk meg, amikor levetkőzte már a 20-as évek nemesi Magyarországanak szemléletét, és világnézete erősebb polgári tartalmat nyert. Amikor már átment eme »franciás« romantika hatásán is. Eötvösnél viszont — a másik jelentős képviselőjénél — már első nagy művében, a Karthausiban sem találunk semmiféle kapcsolatot ezzel a nemesi romantikával, hanem tiszta polgári szemlélet jelentkezik benne. Nálunk — az eddigiekből is láthatólag — a reformkorban a liberális nemesi és polgári szemlélethez kapcsolódott első-sorban az utópizmus. Úgy kapcsolódott hozzá, mint olyan útkeresés, mely a békés reform-utat igényelte és nem a harcot, nem a forradalmat. Míg Petőfinél az utópista szocialisták világa csak mint egy boldogabb, kiszákmányolás nélküli jövő jelentkezett, mely perspektívát és ezzel erőt is ad a jelenben vívott harcokhoz, kiségit egy válságból, — addig Vörösmarty-nál még a Gondolatok a könyvtárban című hatalmas költeményében is világosan látható, hogy liberális osztálykorlátok is szerepet játszanak a jövő képének utópista megrajzolásánál. (Mégpedig abban látszik, hogy az odavezető utat látja tipikus liberális állásponton át; a műveltség, a tudat fejlesztésén át, nem pedig az osztályharcon, a forradalmon keresztül.) Eötvösnél még határozottabban megfogható ez. Ott van a Karthausiban, de ott vibrál a Magyarország 1514-ben, Lőrincz utolsó szavaiban is. Nála láthatóan előbbre kerül a jelenből való közvetlen útkeresés kérdése, az efelé való közvetlen agitálás, semmint az utópisták nagyszerű jövőbeli társadalmá, mint erőforrás a jelen harcaihoz. Mivel ilyen esetben ez az út menthetetlenül utópista maradt, nem felelt meg a magyar nemzeti és társadalmi problémák tényleges megoldása felé mutató útnak, sohasem szolgálhatta a realizmus kibontakozását. Ilyen módon kapcsolódott össze nálunk 48 előtt a liberalizmussal az utópizmus, s ezzel a romanticizmus.

Hogyan áll ez a kérdés a forradalom után, és hogyan áll Jókainál?

Jókai forradalom előtti műveiben nem nagyon találunk utópista vonásokat. Hogy ismert ilyen elméleteket, azt elsősorban egy-egy cikkéből lehet megállapítani. Ha azok láthatólag eléggé át-meg-átszövik is Jókai gondolkodásmódját, szerepük eltörpül a hatalmas, sodró, forradalmi események lázában: Szerepük nem az, hogy a jövőért folytatott harc módszerét és eszközét adják, hanem legfeljebb az, hogy a jelent, a létrejött változásokat értékelje rajtuk. (Életképek, 1848. III. 15. pl.) Ha jellemző is Jókaira a Lamennais-hatás; ha liberalizmusa nyomatékosan jelentkezik is, amikor a szabadság elvén szembeszáll az egyenlőséggel, a kommunizmussal, mely »...minden egyenlővé tesz« (Forradalom alatt írt művei. Debrecen, 1849. II. 8.) — nem ezek irányítják elsősorban cselekedetét, hanem a forradalom útja és menete.

Megváltozott már ez a helyzet, s Jókai is sokat változott, amikor a kiegyezés után megjelenik nála az utópizmuson át való útkeresés. Ekkor Jókai már régen feladta 48-as »forradalmiságát«, s nem látta járhatónak a szabadságharc útját sem. Emiatt, valamint azért, mert sem belső, sem a külső erőviszonyok nem tették lehetővé 48 céljainak napirendre tűzését, — emelkedett Jókainál központi helyre az utópisták által mutatott út, az általuk elképzelt jövőkép. A forradalmi tettek helyett az utópisták elmélete, a jövőre építő és mindent megoldó emberi értelem jövőt formáló erő igényével lép nála előtérbe. Ez válik módszerré, eszközzé Jókainál. Ez pedig azt jelentette, hogy az író szembekerült a valódi fejlődéstörvényekkel; szembekerült a munkásszertály önálló törekvéseivel, s liberalizmusának osztály-harcellenes, reformista jellege domborodott ki mind erősebben.

Azonban nemcsak erről van szó. S Jókai utópizmusához való kapcsolódásának nem is ez a legfontosabb vonása. Sokkal jelentősebb ennél az, hogy egy új, egy szebb, egy boldogabb világ képét csillantatja meg az utópisták társadalmán keresztül a gyarmati elnyomás és a csirázó, külföldi monopólióke súlya alatt kínlódó nemzete számára. Utópizmusának ez a vonása ismét kapcsolatot teremt közte, Petőfi és a Márciusi Ifjak nagyszerű jövőt ígérő álmaj között. Ugyanakkor a maga számára is harci erőt jelent. Ezen keresztül veszi fel a harcot a

nemzeti függetlenségért, s a súlyosan fenyegető társadalmi bajok ellen. Sőt : ezek az elméletek segítségével vannak abban is, hogy a kapitalizmus rothadó tendenciáját észrevegye. Így válik azután lehetségessé, hogy a jövőnek több helyes vonását ismeri fel, s tudja művészileg ábrázolni. (Delej országa, Senki szigete, Otthon államának egyes vonásai.) Nem a Lamennais-hatás jelentős már nála, hanem a nagy utópista szocialistáké, elsősorban Saint Simoné. Rá is vonatkozik, amit Gorkij a nagy íróról, a múlt nagy művészeiről mondott. »A múlt nagy művészei azért tudtak nagyot alkotni, mert a lelkük mélyén mindannyian a szocialista társadalom felé vágyódtak«. Jókai-romanticizmusának ez a vonása, párosulva a szebb jövőbe vetett hittel, az állandóan fejlődő, a természet erőt gúszbakötő, azokat felhasználó ember tudatával, viszi előre egyes hőseit (Berend, Tatrangi), és nőnek ezen keresztül csodálatos, epozsi méretű alakokká.

Azonban nemcsak ilyen korlátlanul előrevívó vonásaik vannak az utópista szocializmussal telített Jókai-hősöknek és Jókai-regényeknek (Fekete gyémántok, Jövő század regénye) Van bennük valami szenvelgő szentimentalizmus is. Ez sok esetben borítja el hamis köddel és burkolja érzélgős frázisba a helyesen meglátott főkérdéseket, a felismert ellentmondásokat. (Például »tisztességes« üzleti nyereség és a »szédelgés« szembeállítása a Berend-Kaulman vitában ; vagy, a fokozatos fejlődés olyan szembeállításával ugyancsak ebben a vitában, mely »a mértéktelen gyorsasággal« száguldó fejlődéssel szemben a fejletlenebb Magyarország számára lehetőséget nyújt a kapitalizmusban uralkodó ellentmondások elkerülésére, kijavítására.) Ezek az eszméi korlátok azután a Fekete gyémántok egyes részeit (Delej ország rajzában is pl.) hamis romanticizmussal szövik át vagy egyes alakok útját úgy rajzolják, hogy azok (Árpád, Evila pl.) nem harcolnak a felismert hibák ellen, hanem egyszerűen azzal tagadják ezt az életet, hogy otthagyják az otthon szegényesebb, fejletlenebb, de patriarchális, békés, nyugalmas világáért. Ugyan ezek a káros, hamis vonások végső fokon feloldódnak az utópizmusban (Berendnél, a főhősnél pl. csak közgazdasági elméletében mutatkozik meg ez a vonás, és egyébként hiányzik belőle), de jelenlétük mégis csak az utópizmus problématicus voltára mutat.

Azonban ennek a kispolgári romanticizmusnak nemcsak ez a jelentősége a romanticizmus és az író szempontjából. Alapvető funkciója az, hogy Jókai közvetlenül ezen a szemléletén keresztül kapcsolódott kora nagy kérdéseihez és kapcsolódott az utópizmushoz is. Úgy értelmezhető ez : hogy romantikus kispolgárként állt szemben a kapitalizmus hatalmas méretű magyarországi vállalkozásaival, s a monopóliumok csírázó hatalmával, melyek hazája jelenét és jövőjét inkább fenyegették, mint segítették, hiszen velük fejletlen viszonyai miatt versenyezni nem tudott. Erre reagált közvetlenül, így pl. a Magyarország önálló pénzügyei c. cikkében (Hon, 1869. IX. 10.): »Én csak a becsületet, jóalapot vállalatokról beszélek, a szédelgés hadd hulljon«. De hasonlóképpen beszél józsefvárosi választói előtt is, vagy a Fekete gyémántok Delej országában, vagy akár a Jövő század regénye bevezetőjében. Ahogy aztán Jókai ezeket az élményeket feldolgozta magában, s kereste a kiutat, jutott el az utópista szocializmushoz. A közvetlen élmény-tartalmat tehát a műveknek ebben a vonásában kell keresni, s az utópizmus már az ezt követő elvont gondolkodás eredménye. — Így kapcsolódik össze Jókainál az utópizmus a kispolgári romanticizmussal, így lesz alkotó eleme általános romantikájának ; világosan konkretizálva azt a kiegészítés közvetlen időszakára, a külföldi nagytőke nagyobb mérvű beáramlásának időszakára.

Ha azt kérdeznénk, kik ezek a Jókai-hősök? — ismét látnánk azonosságot a nagy reformkori romantikával. Nemesi hősök ezek ugyanis éppen úgy, mint amazok. A közép-nemesség vezetése oldaláról foglal állást Jókai éppúgy, mint Vörösmarty. De ugyanakkor mégis nagy különbség is van köztük. Vörösmarty hősei a nagy nemzeti küzdelmek történelmi alakjai voltak (pl. Árpád, Szent László, Zrínyi). Jókai hősei ritkán a múlt nagy történelmi alakjai, inkább a közelmúltból valók, vagy ritka emberei a jelennek, vagy egyszerűen a jelen vonásaiból konstruált alakok. Jókai ugyanis ekkor már nem fordulhatott olyan nagy nemesi hősök felé, mint még Vörösmarty a 20-as években. Előtte már csak a polgári tudatú nemes lehetett nagy érték ; csak ez számíthatott arra, hogy az 50—60-as évek harcában vezető szerep jut számára. De míg Vörösmarty esetében ezek a hősök a történelmi fejlődés által indokolt alakok, addig Jókai esetében az ő jövőt formáló vezető szerepük, hősi jellegük már csak illúzió, ha egyben történelmi illúzió is. Emiatt hősei, alakjai mögött sok esetben igen kevés a történelmi hitelesség. Különösen a jövő oldaláról nézve található rajtuk sok hamis, erőszakolt vonás. Ilyen esetekben rendszerint nem azoknak kellene magukon hordozniuk a helyesen megértett, előremutató vonásokat, hanem más osztály — elsősorban a munkásosztály képviselőinek. (Pl. a Fekete gyémántok, a Jövő század regénye esetében.)

Mégis ezeknek a Jókai-hősöknek, ezeknek a Jókai regényeknek nagy szerepük és jelentőségük volt a maguk korában és van ma is. Mivel magyarázható ez? Elsősorban azzal, amire már az előbb tartalom : azok a kérdések, melyeket Jókai bemutat, helyesek s koruk jelentős kérdései közé tartoznak. És a rájuk adott válaszok is sok esetben helyes válaszok (pl. a gyarmati elnyomástól mentes ország fejlődhetik csak szabadon ; a monopoltőkés arca ; a klérus

szerpe; az ember korlátlan fejlődési képessége; a munkásosztály kérdését napirendre kell tűzni stb.) A legtöbb esetben pedig fejletlen viszonyainknak megfelelő válaszok (pl. a dualizmus fenntartása mellett való állásfoglalás; a munkásosztály új világot, jövőt teremtő erejének fel nem ismerése). Azt érzi az olvasó, hogy erőt meríthet belőlük, hogy érdemes harcolni nagy és nemes célokért, a hazáért, a szebb jövőért.

Sajátos vonásuk emellett a korabeli Jókai-hősöknek, hogy bármennyire is hordoznak magukon csodálatos vonásokat, mégis élő, közvetlenül megfogható, érzékelhető emberek. Még a nagy eposzi tulajdonságú hősök mögött is (Berend, Tatrangi) ott érezzük a valóságos embert. Ezeket a hősöket nem a saját önös céljaik mozgatják, hanem hazájukért, népükért, s az egész emberiségért akarnak küzdeni. Ez a demokratikus jelleg éppen a nép képviselőihez való kapcsolatukban, vagy azokhoz való hasonlításában derül ki. Gondoljunk csak Baradlay Richárd és Pál csicskás, valamint Berend és Pál szolgájának kapcsolatára. Mindkét esetben úgy érezzük, hogy csak a helyzetük közti egyenlőtlenség tesz megkülönböztetést közöttük, mert azok a nagyszerű tulajdonságok, melyek Baradlayban és Berendben már kifejlődtek, csírájukban megvannak bennük is. Ezt abból is érezzük, hogy mindkettőnek igazi támaszuk éppen ők. Gondoljunk csak Richárd és Pál igazán egyszerű emberi kapcsolataira; s hogy sok tekintetben Pál, a legénye az érettebb, a tapasztaltabb, a biztosabban látó és ítélő, s Richárd az irányított, az oktatásra, vezetésre szoruló. De nem tudjuk elfelejteni azt a jelenetet sem, mely Berend és öreg szolgája között játszódott le, mikor a bányába kellett leszállni, vagy amikor a tűzoltókészülék hatalmas hatása alól csak ő mentes Berenden kívül.

Nagy jelentőségük van ezeknek a népi alakoknak Jókai fejlődésében. Hogy ezek az alakok éppen az író fejlődésének csúcsán jelennek meg, éppen akkor, amikor a legnagyobb méretű hősei küzdenek — rámutatnak e hősök s Jókai gondolkodásának, céljának népi, demokratikus tartalmára. Romantícizmusának újabb vonását mutatja ez. Ez fejeződik ki stílusban, sokszor a mű szerkezetében, a cselekmény vezetésében, és társadalomrajzában is. Egyes regényeiben ez a vonás olymódon jelentkezik, hogy önálló népi alakok vagy egész betétrészek szerepelnek folklór-elemekből (Egy magyar nábob, A régi jó táblabírák, Szegény gazdagok, Kőszívű ember fiai, Fekete gyémántok).

Ezek a legfontosabb vonásai Jókai romantícizmusának, első nagy korszakában: a forradalom utáni időtől 1875-ig. Természetesen ezek a vonások nem találhatók meg minden akkori regényében. Az egész szakaszon végig azonos azonban e romantícizmus forradalomellenes, reformista, liberális, polgári igényű nemesi jellege. Az 1860-ig terjedő korszak romantikájában a *nemzeti függetlenségi* tartalom az elsősorban domináló, míg 1867 után a *társadalmi jelleg* lép előtérbe. Míg 1860-ig a nemesi vonások láthatók jobban, 1867 után már a polgári vonások érvényesülnek. 1860-ig a polgári fejlődés igényét inkább csak a mezőgazdaság kapitalizálódásán át hangsúlyozza (Egy magyar nábob), és Széchenyi a példája (Vasárnapi Újság, 1861. I. 6. Széchenyi feltámadása), 1867 után pedig az ipari kapitalizmus kérdése izgatja, s Kossuth nevével harcol ellenfelei ellen. 1856-ban »egy nemzetes gazdá«-t emel ki példaképpen a Vasárnapi Újságban (V. U. 1856. I. 13. Eleteképek napjainkból. Egy nemzetes gazda korunkban), 1867 után azonban számtalan cikket ír és beszédet mond ipari fejlődésünk propagálásáért. Míg 1856-ban a gyarmati elnyomók kezéből a polgárosodást sem akarja elfogadni (A régi jó táblabírák), addig 1867 után már némcsak a polgári fejlődésért küzd, de a fegyarmati rendszer lezárását is csak ettől reméli, sőt egy ezen túlmutató újvilágtól, az utópista szocialisták világától.

Az író harmadik korszakában továbbra is a társadalmi problémák az uralkodók. A nemzeti függetlenség kérdése lekerült a napirendről. Így az egész korszak folyamán csak egyetlen műve van, mely ezt dolgozza fel: A lőcsei fehérszony. Itt került ismét kapcsolatba Jókai a reformkor nagy romantikájával. De mennyire más az már, mint az előbbieket. Itt már a lőcsei polgárok a harc vezetői, nem pedig a nemesség. Ekkor már hiányzik Jókainál osztályra vezetésbe vetett bizalom, mely még a kiegyezés időszakában mindent legyőző középneemeseket teremtett. (Rab Ráby ugyan megpróbálkozik még ilyen szereppel, de el is bukik, s legfeljebb az a remény él benne, hogy az általa »vetett mag« majd még kikel. Tanussy Manó [Kis Királyok] pedig már nem is marad hazájában, Amerikában teremt magának életlehetőséget). Korábbi művei romantícizmusának egyik jelentős oka küszöböllődött ki ennek a téves illúzióknak háttérbe szorulásával, levetkőzésével. Éppen ezért általában az jellemző erre a szakaszra, hogy az író legnagyobb művei elsősorban nem a romantícizmus, hanem a realizmus nyomait viselik magukon (pl. Rab Ráby, Kis királyok, Sárga rózsa).

Király István Mikszáth-könyvében erről a Jókairól nem beszél. Király könyvében csak azt a Jókait látjuk, akinek hatása alatt Mikszáthban »a nemesség történelmi vezető szerepébe vetett reakció« téveszme pályakezdetén gyökeret vert. De míg Jókait emiatt súlyosan elítéli a monográfia, addig Mikszáthot ugyanezért mentegeti. Pedig ez fordítva, sokkal helytállóbb. Mikor Jókainál vezetőszerep jogával léptek fel ezek a nemesi hősök, az történelmi illúzió volt. De amikor Mikszáthnak csak »A század végére« foszlottak szerte ezek az

»illúziók« (108. 1.), akkor ezt már csak az író személyes korlátjával lehet elsősorban magyarázni.

Jókai romanticizmusa — mint mondtam — nem elsősorban jellemző ekkori nagy műveire. Olyan művekben találjuk meg ekkor uralkodóan, melyek értéktelenek. Abból eredeztetik ezek gyökerüket, hogy Jókai felismeri: nálunk is beköszöntött a III. Napoleon-i rothadó világ, hiába küzdött ellene a 67 körüli regényeiben. Mivel a Kommün lezajlása óta teljesen visszahőköl a munkásosztálytól, nincs semilyen bázisa többé, amelynek segítségével küzdhessen ezek ellen az elnyomórító viszonyok ellen. Magányossá válik ebben a világban. Csak úgy tagadja, hogy elfordul tőle. Így jönnek létre most már olyan romantikus antikapitalista kicsengésű regényei, mint : Egy az Isten ; A pénz nem boldogít ; Ahol a pénz nem Isten. Másrészt megerősödnek a francia romantika haladás-ellenes vonásai (Szeretve mind a verpadig. Egy kalandor regénye stb.) Illetve a múlt reakciós hagyományaihoz vonul (amikor pl. a győri csata nemességét dicsőíti a Névtelen várban) ; vagy a nagy elődök olyan témáit dolgozza fel (Bálványos vár pl.), melyek a nacionalizmus veszélyét rejtik magukban. Más esetben pedig jelentéktelen kérdések központba helyezése által (pl. Egy asszonyi hajszál) mutatkozik meg Jókai romantikájának tartalmatlan jellege.

De ha ezek miatt az okok miatt kevés nagy műve keletkezett is az írónak akkori korszakában, a Lőcsei fehérasszonnyal olyan regénysorozatot indít el, melynek csúcán már az önálló népi hős áll. (Sárga rózsá). Itt már önállósul az eddig ötvöző elemként jelentkező *népmesei romanticizmus* : túlnő a többi vonáson, kapcsolatot talál 48 demokratizmusával.

Jókai romanticizmusának jellegét, tartalmát — láthatólag — a különböző fejlődési szakaszok, az egyes regények mögött megbúvó konkrét problémák adják meg. De Jókainál a realizmus kérdésével is foglalkoznunk kell, mert művészetét, regényírói módszerét az is jellemzi. Sőt : egyetlen olyan nagy regénye sincs, melyben ennek a két vonásnak keveredését, ellentétét vagy összhangját ne láthatnók. *Jókai romanticizmusának és realizmusának együttes megjelenése : a forradalom utáni kor ellentmondásosságának terméke.* Az író életművének első szakaszában a romanticizmus az alapvetően jellemző, míg a realista vonások másodlagosak ; a 75 utáni hanyatló szakaszban pedig a nagy regények fővonását a realizmus adja, s a romanticizmus a másodlagos ; — mégpedig elsősorban azért, mert 1875-ig a magyar társadalom bővelkedik a fejletlen viszonyok adta történelmi illúziókban, míg később az osztályfrontok bizonyos mértékben tisztázódnak (pl. a középnemesség kormányhoz való csatlakozása), az illúziók történelmi létjogosultsága megszűnik, létrejön a realista ábrázolás lehetősége.

A Fekete gyémántok romantikus és realista vonásainak viszonya pl. így fest : a regény célja az volt, hogy a gyarmati elnyomás és a monopolkapitalizmus fenyegette helyzetből megmutassa a győztes, kivezető utat. Ez az út nyilván csak romantikus módon mutatható meg, hiszen a megoldás csak utópia, illúzió lehet a munkásosztály forradalmi elméletének hiányában. A megoldásért harcoló író azonban azt a jelent is bemutatja, amelyből kiutat keres, és ez már valóban realista feladat. És Jókai a valóságból viszonylag sokat tud visszadni, tehát bírálni is. (Pl. a monopoltörke ; a klérus ; az ország elnyomottsága stb.)

De vegyük szemügyre ebből a szempontból a szerkezetét. Nagy Miklós kimutatja, hogy a regény szerkezete a kritikai realisták műveire emlékeztet lényeges vonásaiban. Viszont a regény főhőse, Berend romantikus jellegű ; míg ellenpárja, a haladásellenes erők képviselője, Kaulman : realista alak. A realista alakok közé lehet sorolni Sámuel apátot is. Csanta uram, Spitzhauser, továbbá : a börze alakjai, valamint Mahok plébános, Salista gróf : realista típusok, epizód-figurák. Romantikus arcképeket rajzol Szaffránnál, Evelinnél, Angela grófnőnél, Tibald hercegnél, Waldemar hercegnél.

Jókai romanticizmusának tehát jellemző sajátossága, hogy realista vonások vegyülnek össze vele. A Fekete gyémántok fejlődést is mutat ugyanakkor a korábbi regényeire képest. Míg pl. az Egy magyar nábob realizmusa anekdotikus természetű volt, addig a Fekete gyémántokban a realista ábrázolási módszer kiszélesedik, hiszen a regény bonyolultabb, polgári viszonyainak ábrázolása már nem lehetséges a feudális viszonyokra mért szűk anekdotikus-realista módszerrel.

Nagy Miklós beszél ennek a két vonásnak a regényben elfoglalt szerepéről, de annak megmagyarázására nem vállalkozik, — s nem tudja megvilágítani a két vonás végső egységét, ami a 67-es Magyarország objektív ellentmondásosságából, s az írónak ahhoz való viszonyából ered. Jókai ugyanis országa helyzetét a múlt és a jövő nagy perspektívájába helyezi el, s ennek megfelelően kettős módszert követ. A jelen bírálatát, egyrészt a jövőt képviselő, az új vonásokat képviselő pozitív hősön, Berenden keresztül mondja ki ; másrészt maguknak a negatív jelenségeknek, alakoknak realista ábrázolása által. (Pl. Kaulman börze). Mármost annak megfelelően, hogy milyen lehetőséget adnak a regény megírása idejének történelmi-társadalmi viszonyai, s hogy milyen ebben az időben az írónak a valósághoz való viszonya — képes Jókai az egyik kérdésben helyes, a másikban helytelen álláspontot tükrözni. (Gondoljunk pl. arra, hogy milyen nagyszerűen igaz Csanta alakja, s milyen torz Szaffráné.)

4. Az író világnézete és az objektív valóság szerepe a regény ábrázolási kérdéseiben

Ha a Fekete gyémántok legszélesebb mondanivalóját nézzük, Jókai az emberiség, a világ keletkezésének, fejlődésének és jövőjének kérdésére foglalta nemzete jelenét és jövőjét. Az általa mutatott út azonban nem vezet a célhoz. A jövőt illető elképzelései legnagyobb részükben tévesek, torzak, megvalósíthatatlanok, utópisták. A regény tehát nem a múlt vagy jövő helyes képét adja — nem realista képet ad — hanem annak romantikus, regényes formáját.

Mindezek alapján egy objektív idealista világnézetű író látunk magunk előtt, akinél központi helyet foglal el Hegel és az utópista szocialisták ideológiája. De kétségtelen az is, hogy ezek az ideológiák csak pályája csúcán, a kiegyezés körüli időkben mutatkoznak meg teljes világossággal. Korábban, vagy később legfeljebb csak némely vonása fedezhető fel egyes cikkeiben, regényeiben, vagy beszédeiben. Így pl. maga beszél arról, hogy a forradalom előtt Rousseaut, Saint Justöt, Victor Hugot olvasta; de hogy Lamennais-t is ismerhette, arról csak egyes cikkeinek állásfoglalása beszél, meg talán egy-két kisebb műve. (Pl. Rácok Magyarországon. Életképek 1848. V. 21.) Vagy arról, pl., hogy a saint-simonizmussal foglalkozott volna, sehol sem tesz említést, de arra építi a Delej orszagát, s a jövő század regényében már ismert fogalomként kezeli (»communistikus, saint-simonista törekvésekkel«) vádolja a reakciós, dualista kormányzat a haladás erőit). Hogy más utópista, társadalomelméleti hatások is érték volna, arról viszont legfeljebb csak a Jövő század regényének bevezetése tudósít bennünket, melyben számos ilyen művet sorol fel. (Mórus. Cabet, Campanella stb.) Vagy arról például seholsem szól, hogy Hegellel foglalkozott volna, de a Fekete gyémántokban ennek az iskolának szinte minden lényeges vonása megtalálható. De ugyanakkor 1898-ban Petőfi halálának 50 éves jubileuma alkalmával (Vasárnapi Újság, 1898. III. 13.) már ugyancsak ismert fogalomként használja a »világselem« megjelölést, mint a történelem mozgatóerejét. (»A sors, a világselem, a történet ma ellenkező irányba vitte el... hazánkat... mint amerre te akartad...«) Így jelenlegi ismereteink alapján több esetben nem tudjuk pontosan rögzíteni, hogy mikor és honnan került kapcsolatba Jókai ezekkel az elméletekkel. (Ez még a további kutatómunka feladata.) Az viszont kétségtelen, hogy a kiegyezés körül már olyan mélyen gyökereztek az író gondolkodásmódjában, hogy művei (Fekete gyémántok, Jövő század regénye), s világnézetének legfontosabb vonásai lettek; hogy később elhalványuljanak, s műveiben együtt sohase jelentkezzenek többé. Leginkább a hegeli filozófia hatása figyelhető meg mégis ezután is, de már csak a misztikus, haladásellenes elemeivel, s elvértve csak az utópista, de inkább csak antikapitalista vonásként.

Az is kétségtelen, hogy ezek az elméletek ott voltak a közélet porondján, az írói berkekben 48 előtt, de ott voltak 48 után is. (L.: A saint-simonizmus magyar visszhangja: Turóczy-Trostler József. Irodalomtörténet, 1949. 2. sz.; Révész Imre: Az utópikus szocialista gondolat magyarországi hatásaihoz. Századok, 1950. 1. sz.) Jókai kétségkívül találkozott velük mindkét esetben: 48 előtt és 48 után. 48 előtt a hatás kétarcú volt. A nemesi és a polgári liberálisok a hegeli és utópista tételekből a forradalomellenességet és a materializmusellenességet tanulták meg. Azok a legnagyobb haladó költőink és íróink azonban, akikre e két irányzat hatással volt, pozitív vonásait vették át. Hegeltől a dialektikát és bizonyos tételes-vallásellenes, az ateizmus felé mutató vonásokat; az utópistáktól pedig a jövőben való bizakodást (Pl. Petőfi, Vajda Péter, Vasvári.). De a két ideológiának elmélyített és alapos átvétele, s összeolvasztása egyetlen nagy íróknál vagy költőknél sem történt meg. Az osztályharc frontjai ugyanis annyira kieleződtek a forradalom előtti időben, hogy nem volt lehetséges kompromisszum a két nagy elmélet pozitív és negatív vonásai között; a haladásához való viszonyuk szerint választottak közülük, s nem tartották meg a bennük jelentkező kettősséget. Ez csak az elbukott forradalom után történhetett meg, amikor majd a kevésbé kielezett osztályviszonyok között egyértelműen veszik át a bennük rejlő forradalomellenes jelleget, de megtartják, igyekeznek megtartani haladó vonásaikat is. Persze ezek a haladó vonások már csak igen korlátozottan jelentkeznek, csak a reformista út igényében mutatkoznak meg.

Igy találjuk meg ezt a szemléletet pl. Madách: Ember tragédiájában, így jelentkezik Erdélyi János munkásságában is. De míg Madách elsősorban a hegeli történet-filozófián át kereste a forradalom utáni magyar helyzetből adódó kiutat (L.: Herman István: Madách: Ember tragédiája. Irodalomtörténet, 1952. 3—4. sz.), Erdélyinél viszont már az utópista szocializmus nyert nagyobb tért (L.: Heller Ágnes, Erdélyi János. Filozófiai Évkönyv. 1952.). Jókainál ugyanakkor egyenlő súllyal jelentkezett mindkettő. De míg például Madáchnál és Erdélyinél az utópista szocializmus nem ad erőt konkrét cselekvésre, addig Jókainál az életben megvalósítandó közvetlen feladat. (Mindazok az intézkedések, melyeket Berend bányájában munkásai és a saját helyzete megjavításáért hoz, melyekkel a monopólióke ellen védekezik — az utópista szocialisták eszközei). S ha a hegeli, cselekvő, történetformáló ember jelenik is meg Madáchnál, de sokkal inkább hívják harcra az akkori nagy Jókai-hősök (Berend, Tatrangi).

A hegeli filozófia miféle vonásai domborodnak ki Jókainál? És utópizmusának mik a legfőbb jellemzői?

Az egyik legfontosabb a hegeli tétel szerint, hogy a világot kívül van egy felsőbb lény, mely azonban nem dogmatikus vallási fogalom, hanem az ész abszolútuma. Ebben az értelemben mondja Jókai a Fekete gyémántokban: »...Istennek lenni hideg gondolat«. De ugyanolyan értelemben nyilatkozik a Jövő század regényében is az öreg Tatrangiról: »...tudják felőle, hogy istentagadó. Nem titkolja, hogy ő semmi olyan Istent nem hisz, akinek eleje és vége van, akit ha haragítanak, haragszik, ha kibékítik, kibékül, ha jó szót adnak neki, ajándékozik.« A hegeli filozófia egy másik fontos eleme: a nagy ember kérdése. A nagy ember az Istennek — vagy akár mundhatjuk »világszellemnek« — (Hegel mindkettőt használja) küldötte a földön. Missziót teljesít, mint ahogy Berend is magáról vallja. Feladata az, hogy az abszolút szellem céljait szolgálja a földön, az emberiség fejlődését az abszolút szellem felé segítse. Az ember, mondja Jókai »hasonlóságot követel az Istenhez, átveszi annak tulajdonait... amikor meghal, egy másik életet követel magának.«

A fentiekből két fontos mozzanat következik. Az egyik az, hogy az abszolút eszmén keresztül az ész, az ismeret mindenható szerepe domborodik ki, mint amely a társadalom, a világ fejlődését vezeti. A jövő képének, az odavezető útnak ábrázolása ennek megfelelően »az ismeret« segítségével történik, s Jókai is a történelem legmagasabb fokának, az utolsó fejlődési foknak az ismeret uralmát tekinti (Jövő század regényének bevezetése). A másik fontos mozzanat: az abszolút eszmében a harmonikus, a világban megtalálható objektív ellentéteket feloldó boldog társadalom képe jelenik meg elvont eszme formájában. Így az az út, melyet a történet folyamán meg kell tennie az emberiségnek, hogy a boldog társadalomhoz elérkezzék, »Hegel szerint... az abszolút eszme fokozatai«, — objektíve »a misztifikált társadalmi fejlődés«. (L.: Molnár Erik: A történelmi materializmus ideológiai előzményei. A német idealista filozófia). A nagy ember, amikor az abszolút eszmét szolgálja, tulajdonképpen felismeri »mi az, amit az idő megkövetel« (u. o.); s az ember, aki »hasonlóságot követel az Istenhez«, tulajdonképpen a boldog világot óhajtja s az ennek megteremtéséhez szükséges teremtő erőt. Ha tehát — eszerint — az emberiség a nagyszerű új világot el akarja érni, olyan nagy emberekre van szükség, mint Berend. Az emberek feladata éppen ezért az, hogy őt példaképüknek tartva kövessék, hiszen ő az abszolút eszme, az Isten földi megbízottja, a fejlődés földi vezetője.

Viszont az ember feladata és szerepe nem mechanikus egyszerűséggel kapcsolódik az Istenhez. A deizmusnak az az álláspontja jelentkezik Jókainál, amely az Isten, a teremtő szerepét befejezettnek látja a világ teremtésével, azután már az ember minden feladatát. A Fekete gyémántok kezdetén például ott látjuk az Istentől teremtett világot, de közvetlenül utána kizárólagosan az emberi tetterő diadalát figyelhetjük meg. A Jövő század regényében pedig már a természet erőt igába hajtó, már a csillagvilág, az új bolvógok meghódítására törő embert látjuk, aki majd úgy terem meg, mint maga az Isten. »Eddig teremtettem én, most teremts te tovább« — mondja az Isten a Fekete gyémántokban. Majd az író folytatja: »S az ember folytatja az Istent.« Az embererőt Istenerővé igyekeznek emelni Tatrangiek is a Jövő század regényében. Ezt az egész kapcsolatot (az ismeret, az Isten és az ember) pregnánsan fejezi ki Jókai e néhány sorban: »Az ismeretek diadala lesz az, amidőn az a halandó, aki azt mondja magáról: én vagy az Isten, leveszi kalapját azon halandó előtt, aki azt mondja: én vagyok az ember«. Ezekre a nagy Jókai-hősökre (Berend, Tatrangi) világosan alkalmazható az, amit Molnár Erik mondott Hegellel kapcsolatban: »A látszat amellest szól, hogy céljaikat önmagukból merítik, és amit tettek, egyéni ügyük«. (L.: Molnár Erik: A történelmi materializmus idealista előzményei. A német idealista filozófia.)

Hatalmas jelentőségű Jókai fejlődésében, hogy az ember és az Isten, a jelen és a jövő ilyen kapcsolataig eljutott. Erre csak azok a jelentős tapasztalatok és harcok tették képessé, amelyekben a kiegyezés előtti időben (1862—67.) résztvett; amikor felismerte, hogy állandó, szüntelen erőfeszítéssel lehet csak a jobb jelenért és a szebb jövőért harcolni. De a hősök (Berend, Tatrangi) e küzdelme nem folyik egészen Hegel filozófiája szellemében. Jóllehet az előbb jelzett vonások világosan mutatják Hegel hatását, mégis e hatás, egyrészt nem mélyült el eléggé — inkább »közéleti« elmelet maradt — másrészt az utópista szocializmussal való kapcsolat miatt azzal összekeveredett; így több esetben ezek a tételek elnyomják a hegeli vonásokat. Így jelentkezik pl. az abszolút eszme értelmezésének leegyszerűsített, racionalista jellege. Emiatt Jókai hőseire inkább az jellemző, hogy »az ember saját munkája által lett emberré, hogy az emberek maguk csinálták történelmüket...«, semmint az, hogy »stevékenységük által« valami egészen más is jön létre, mint ami szándékukban van«. (Lukács György: Az irracionális alapvetése a két forradalom közötti korszakban. Filozófiai Évkönyv. 1952.)

Ez az ember, a Fekete gyémántok, a Jövő század regénye, s a többi 67 körüli regények embere nem a misztikumot, nem az elvont ideálokat hajszolja, hanem az élet, a jobb, a szebb élet alapjait igyekszik megteremteni. Ezen még az sem változtat, hogy az elébe állított hatalmas méretű feladatok természetszerűleg hoznak elvontságot magukkal. Nem lehet letagadni

az írónak azt az érdemét, hogy a *kiegyezés körüli egyes regényeinek történelmi kerete* (Fekete gyémántok, Jövő század regénye) *történelemformáló, világtéremtő nagysággá emeli az embert, magát is.* Jellemző e Jókai regények történelmiségére, hogy nagy perspektívájuk ellenére konkrétizáló célzatúak elsősorban. (Egy magyar nábob, Fekete gyémántok, És mégis mozog a föld. pl.) Ez az oka annak, hogy még egyes közvetlenül társadalmi célú regényei is történelmi jellegűek, s a történelmi regény egyes elemeit hordozzák magukon. A Fekete gyémántokban pl. ez a történetiség olyan erős, hogy a történelmi regény meghatározás állna legközelebb műfajához. (1875 után a történetiség más vonásai, kisebb értékű, kevésbé konkretizáló vonásai lépnek előtérbe.)

A Fekete gyémántok Jókaijánál azonban a jövőért folytatott küzdelem a történetiségen belül egészen a világ anyagiságának problémájáig hatol le, s az ebben élő objektív törvényszerűségek — ha természeti törvényszerűségek, vagy gazdasági törvényszerűségek is — felismerését követeli. Ezért kutatja Berend és Tatrangi a természet törvényeit. Az emberi nagyság mértéke lesz ez a törekvés azokban a regényekben, amelyek a jövő perspektívájában tárják elénk a jelen kérdéseit (Fekete gyémántok, Jövő század regénye.) Milyen hatalmas lesz itt az ember! »A halál palotájának folyósói azok, amiket vakmerően bejárt« Berend a Fekete gyémántokban. »Acélszív és köhomlok kell ahhoz, hogy az ember oda le merjen szállni, és egyedül, senkitől vezérelni fel merje kutatni a titkok titkát és bekopogtasson az évezredek óta alvó nagy csodáiba az örök természetnek.«

Ez a szemlélet természetesen következik a deizmusnak abból a tételéből, amely az isten munkáját befejezettnek tekinti a teremtéssel, s így a már megteremtett világ a saját anyagi törvényszerűségei szerint él tovább. Ezért: ha az ember ura akar lenni a világnak, fel kell ismernie, fel kell kutatnia annak törvényeit. Hogy mennyire előtérbe tolódott Jókaijánál a deizmusnak éme rejtejt materialista (mechanikus materialista) vonása, mi sem mutatja jobban, minthogy az író szerint »A természetnek örök törvényei... ellen magának a teremtő erőnek sem szabad véténie«. Itt azután teljesen érvényesül a hegeli ideológia ama vonása, hogy »...bármint gondol is róla maga Hegel, objektív magja ateista«. (Lukács György: Az irracionalizmus alapvetése a két forradalom közötti korszakban. Filozófiai Évkönyv, 1952.)

Így természetes az is, hogy ezeket a törvényeket nem a vallás tudományellenes, misztikus tanainak segítségével lehet megismerni, hanem csak azok ellenére, a természettudományok, a társadalomtudományok ismeretén keresztül. Nagy természettudós ezért Berend és Tatrangi is. Sőt: ateista mindkettő. De nem kell pap a Delej országbán sem, sem a Senki szigetén, sőt Theudelinda grófnő is kiábrándul bigott vallásosságából. De a tudomány és vallás, a tudás és hit kibékíthetetlen ellentétét. kimondja Jókai közéleti szereplésében is: »A tudás és a hit két ellentétes hatalom. Az egyik a cselekvés, a küzdelem, a haladás; a másik a nyugalom«. — (Igazmondó, 1870. II. 27.)

De ez az ideológia, mely elsősorban a Fekete gyémántokban fejeződik ki, még a fent említett előremutató vonásaival sem jelenti már ekkor a haladás filozófiai fegyverét. Jóllehet az elbukott forradalom utáni magyar viszonyok között volt történelmi jogosultsága, de a munkásosztály marxi-engelsi filozófiája mellett már elavult. Misztikus, idealista, predesztinációs jellegű vonásai miatt nem lehetett már vele sokra jutni még hazánk fejletlen viszonyai mellett sem. Világosan látható ez 1875 után, amikor már az ember korlátlan cselekvőképességéből »fatalizmus« lett Jókaijánál, a mechanikus materialista vonásokból pedig spiritizmus; a nagy hősök eltűntek, s ahol mégis megjelentek, nem a nagy és szép emberi célok, hanem az irracionalizmus jellemzi őket. (pl. Rákóczi-fia.)

Hogyan jelentkezik ez a kettősség a Fekete gyémántokban?

Az, hogy Jókai idealista módon látja a világ teremtését; hogy deista álláspontból látja az ember harcát a fejlődésért, — misztikus kiindulópontot és misztikus kimenetelt ad a regénynek. Ez a körülmény érteti meg nagy mértékben a Fekete gyémántok romantizmusát is, mely az ábrázolásban megmutatkozik a regény kezdetén, de ott villózik továbbra is; sőt romantikus keretbe kerül Berend harca is: a magyar nemzeti és társadalmi problémák megoldásáért folytatott hatalmas küzdelme is. Hogy a misztikus elem milyen szervesen kapcsolódik a regény cselekményébe, arra bizonyították, hogy a monopólió elleni harc győztes befejezése után következő fejezet ismét az abszolút eszméként értelmezett isten és a harcoló ember közötti kapcsolatot tárgyalja a fentebbiekhez hasonló módon.

Ezeken a misztikus mozzanatokon kívül jelentős szerepet játszanak a realista vonások is. Azonban — láthatólag — Jókai még ekkor, legfejlettebb szakaszában sem tud a deizmuson túljutni. Ez az oka a regény némely paradox, kettős megoldásának. Így pl. a Delej országában nincsen pap, nincsen vallás, de van istenhit, — s ehhez éppen a természettudományos ismeret vezet el. Nagy Miklós helyesen mondja, hogy ez »naív utópia«, de az már nem helyes, hogy ez az írónak »még egyéni vesszőparipáit is világosan tükrözi«. S amikor tovább így folytatja: »...a különöséget még csak fokozza az, hogy a tökéletes társadalomhoz még csak nem is erkölcsi tökéletesítés kell, mint az utópisták hirdették, hanem egy kifejezetten anyagi tényező: a mágnesség szokatlan erős érvényesülése, — akkor nem jelöli meg az alap-okot,

a deizmus hozta kettősséget, hanem vesszőparipát lát benne elsősorban ahelyett, hogy egy világnézet lecsapódására ismerne. Azt látna benne, hogy Jókai továbbjutott ugyan az utópistáknál, de nem tudta levétközni a deizmust. Különböző is a delej, mint anyagi erő, és az erkölcsi vonások jelentősége, mint a társadalom fő jellemzője, nincsenek ellentétben egymással, hanem inkább egymás mellett állnak fenn. Ugyanis igaz, hogy az anyagi vonások nélkül nem létezhetne ez a tökéletes társadalom sem, de ugyanakkor a társadalom irányító jellegét mégis csak az erkölcsi vonások képezik. Jókai itt sem jutott el oda, hogy a természetben érvényesnek látott materialista vonásokat a társadalomra alkalmazni tudta volna.

Jókainak ez a kettős arcú, de lényegében idealista álláspontja hozza magával, hogy az ő világában az eszmék kapnak irányító szerepet. Így lesz nála vezetőerő a tudomány; s nyer jelentős helyet Berend találmánya a Fekete gyémántokban, sőt az egész Jövő század regénye már egyetlen találmányra épül. Ennek megfelelően az emberiség egész fejlődésében alapvető és irányító tényező lesz az eszmék harca. »Hitem erős abban, hogy az emberiséget egy-egy eszme viszi koronként előre, s visszautat nem enged.« (Jövő század regényének bevezetése) — fejezi ki az író e nézetét.

A hegeli történeletfilozófia azonban legfeljebb csak elvi és általános szempontokat adott, de a jelen és jövő közvetlen és konkrét feladatainak megoldására, a fenyegető társadalmi bajokkal kapcsolatos kérdések — pl. a termelés és elosztás ; a munkás és tőkés ellentéte — megoldására eszközt nem adott.

Jókait pedig ezek a kérdések ekkor rendkívül erősen foglalkoztatták. Rájuk irányította figyelmét az a nagy politikai harc, melyet ekkor folytatott. Felhívta rájuk a figyelmét a III. Napoleon-i Franciaország Kommun felé mutató, hatalmas válsága. De különösképpen felhívta figyelmét e kérdésekre a kiegyezés utáni hazai helyzet. A viszonylag nagy mértékben megrendülő kapitalista fejlődés, s a mind erősebben érezhető kiszolgáltatottság és gyarmati megkötöttség ; a külföldi tőkés nagyarányú beáramlása a tőke-szegény országba — a társadalmi-gazdasági kérdések felé terelték a közélet, a politika s az író figyelmét. E figyelem azonban nem irányulhatott pusztán és egyszerűen a polgári fejlődés kérdéseire. Az érte folytatott küzdelem már a polgári társadalom problematikus voltára utaló kérdéseket is hozott felszínre. Ezeket elsősorban az vetette fel, hogy nálunk akkor indult meg egy nagyütemű kapitalista fejlődés, amikor Európa vezetőállamaiban már annak rothadó jelei kezdenek mutatkozni (a 60-as évek folyamán megjelennek már a monopóliumok csfirái); s az, hogy ezek a vonások már a beáramló külföldi monopóliumok révén nálunk is jelentkeznek. Ugyanis hazánk — a gyarmati elnyomottság és fejletlen viszonyai ellenére is — már belevonódott a világkapitalizmus forgalmába, a vasutak fő útvonalait megépítették, vagy megkezdték építeni azokat, az ipar elemi fejlődésének feltételei biztosítva vannak. . . . (Lenin Vál. I. 1963. 1.)

De ezeken kívül még egy fontos tényezőre kell a figyelmet felhívni; arra, hogy a regény megírása előtti időben, 1869-ben tört ki egy újabb nagy kapitalista válság, melynek réme fenyegető árnyéként terpeszkedett a még alig induló hazai fejlődésre is. Ijesztő fantomként jelenik meg a válságtól való félelem az ellenzéki pártok sajtójában, Jókai számos cikkében és beszédében. (Pl. Magyarország önálló pénzügyei. Hon. 1869. IX. 10. ; Felszólalás a bankügyi vitában, Igazmondó, 1869. X. 31.) Valóságos vízióként támadt fel ekkor Jókaiiban az elmúlt válságok emléke (1857, 1864—66.), komor árnyék öntötte el szeme előtt a kiegyezés Magyarországnak jelenjét, de még sötétebb — válsággal fenyegető jövőjét. A kiegyezés éles bírálata, a gyarmati kiszolgáltatottság, és hazája, népe, jövője iránti aggodalom cseng ki számos akkori megnyilatkozásából. »Ha a pénzpiacokon sikerül zavart előidézni, — mondja a Magyarország önálló pénzügyei c. cikkében — akkor azt az utolsó földműves is megérzi. . . . Emlékezzünk arra az időre, amikor a bécsi nemzeti bank a magyarországi hitel megszorítása által megakasztott minden adás-vételt az országban. . . . Most éppen hasonló korszak küszöbén állunk.

Itt van a temérdek ifjú vállalat . . . Drága kamatláb mellett semmi magyarországi iparvállalat nem versenyezhet a külföldi olcsó tőkék mellett virágzó ipar-vállalatokkal . . . Akkor egy börzépánik előáll, a bécsi bank felemeli a diszkontot, beáll egy Bankrennen. Egyik bank a másik után nyargal, de a depotokat felmondják, a részvénytulajdonosoknak minden áron a pénzpiacra kell vetni a részvényeit, hogy a depotokat kiválthassa, ezzel aztán sorra buknak az iparvállalatok maguk . . .

Ilyenkor tűnik azután ki, Magyarország milyen szorult függésben van Ausztria egyedárus pénzpiacaitól.

Nem képes magán segíteni. A dualista testvér pedig nem segít rajta, mert annak érdekében van az, hogy ő elbukjék és minden iparvállalata tönkremenjen.

A magyar kormány és az új kiegyezkedési korszak panegyristái, maguk a miniszter urak legelől, még csak egy év előtt is mily ragyogó szavakkal hirdették, hogy a kiegyezkedési politika egészséges, mert a temérdek keletkező iparvállalat az egészség tanújele.

A helyzet ezzel szemben : A bécsi pénzpiac minden öt évben rendszeren megteszi Magyarországnak azt a mulatságot ; a pesti pénzpiacot csak úgy tartja, mint egy spongyát, enged

neki, hogy az itthon meggyült fölösleggel teleszívja magát, ekkor markába fogja, kifacsarja szépen».

Azt hiszem, nem vitás, hogy tévedett Király István, amikor az ekkori Jókairól azt állította, hogy »delibábos, fantáziája elsiklott a valóság felett«, s hogy a kiegyezéshez a kritikátlan igenlést kapcsolta volna. Ellenben az igaz, hogy eddigi tapasztalatainak (eddigi válságok) általánosítására készítette ez a fenyegető válság és felismertette vele a polgári társadalom problematikus voltát, kiváltotta belőle a monopólikapitalista fejlődés elleni tiltakozást, s egy új világ óhaját. Hogy valóban erről van szó, hogy valóban ez ebben az időben Jókai központi kérdése — csak két körülménnyel szeretném igazolni. Az egyik: Berend még csak egyetlen monopólistával harcol; de már a Jövő század regényében tovább szélesíti az író ugyanezt a problémát, s Tatrangi már s az Otthon újtipusú állama, az egész monopólikapitalista világ ellen veszi fel a harcot: »... a nagy finánc hatalmasságok innen és túl az Oceánon előre látták ezt a rájuk nézve veszedelmes irányzatot, mely a pénz hatalmát az egyes felvergődött kezeből lassan ki kezdi venni, szétosztja azt az egész tömegre, mely minden egyedáruságot megszüntet, a nagytökéket helyükből kimozgatja, s az üzlet terén a milliós kicsinyeket védelmezi a milliomos óriások ellen. Mindannyian összeküldtek ellene, a parányi államcska ellen nem szegyelei az egész világ minden pénzkirálya egy óriási ligát alkotni...« — A másik: Jókai, regényein kívül is megfogalmazza ezt a monopólikapitalista ellenes, új világot óhajtó álláspontját. A Res publicáról írott cikkében (Igazmondó, 1872. IV. 14.) az Egyesült Államokhoz hasonló európai res publica létrejöttének kérdéséről szólva, a nemzetek közti béke kérdését fejtegetve az új világ bekövetkezésének legfontosabb feltételét abban látja: »... ha az a nagy harc, mely még most csak keletkezéskor van, a munka és a tőke-pénz közti óriási harc, amely most már egész Európát reszketteti, mindkét fél közös megegyezésére meg lesz oldva és elpihentve...« A Jövő század regényének bevezetésében pedig ugyancsak »a tőke és munka között-i örök harc«-ot jelöli meg központi kérdésként, de itt már meg is akarja mutatni a véleménye szerint ebből kivezető utat. »S nem önkényt jön-e e tudat nyomába az a hit, hogy ez nem folyhat örökké így.«

Ezen a hiten alapszik ez a mű.

Ebből a dilemmából s azokból a problémákból, melyeket a kiegyezés hozta helyzet horzozott magában — az utópista szocialisták elméletén át próbált Jókai kiutat keresni. Ez az elmélet azonban ekkor már nagyon kétélű fegyver volt. Miután Marx és Engels műveiben megfogalmazást nyert a dialektikus és történelmi materializmus, miután Európaszerte növekedtek a munkásosztály önálló megmozdulásai, s az uralkodóosztályok vezette különböző szervezetekkel szemben az önálló munkásszervezetek, munkáspártok megalakítása folyt — ezt az elméletet az uralkodóosztályok, vagy a munkásosztály árulói már éppen a munkásosztály osztályharca elhárítására igyekeztek felhasználni. Egyes elveit megpróbálta demagóg módon pl. maga III. Napoleon is felhasználni. De erre épült a Schulze-Delitsch polgári liberális mozgalom is Németországban. Lényegében ezzel a céllal alakították meg nálunk is a liberális körök a 60-as évek munkásegyleteit. S a fentebbi okok hozták létre 1868-ban a liberálisok vezette Buda-Pesti Munkásegyletet is.

Azokban a hazai vállalkozások haladásellenes jellege még nem domborodott ki olyan egyértelműen. Szerepét játszottak ebben a még fejletlen viszonyok és a gyarmati helyzet. Az első azért, mert az elbukott forradalom után csak a Fekete gyémántok megrása körüli időben jutottunk oda, hogy a munkásosztály megerősödése lehetővé tegye az önálló munkás-egyletért vívott harc megindítását; s mert a létrejött Általános Munkás-egylet sem felelt meg a munkásosztály osztályharcos törekvéseinek (lasallei opportunisták elveken épült fel). A gyarmati helyzet pedig azért, mert az osztrák kormányzat ezt az önálló munkás-egyletet a kiegyezést támadó ellenzék ellen igyekezett felhasználni (Nemes: Az Általános Munkás-egylet története 1863—1873). Mivel ez a munkás-egylet »államsegélyes« alapon indult el, s mivel egyes vezetői osztrákrábrát szimpátiát mutattak, a Buda-Pesti Munkás-egylet — »ön-segélyesség« miatt, s mert ellenzéki képviselők (balközép és szélső bal) alapították — az önálló nemzeti politika és társadalmi fejlődésért folytatott harc illúzióit hagyhatta maga mögött.

Ez a helyzet az oka annak, hogy az utópisták elmélete még történelmileg indokoltan jelentkezik Jókainál, hogy ez — minden korlátja mellett is szolgálhatja még a nemzet és a munkásosztály érdekeit. Ez a helyzet tette azután lehetővé azt is, hogy Jókai — a magyar munkásmozgalom kezdeti lépéseinek résztvevőjeként — olyan személyes tapasztalatokat és élményeket szerezhetett (ott volt az első munkásképző egyesület alakításától kezdve a Buda-Pesti Munkás-egylet megalapításáig, résztvevett az egyesület válságában, a lasallei munkás-egylettel szemben vívott harcban), melyek arra készítették, hogy a jelen és jövő nagy kérdéseit márcsak a munkásosztály ügyének megoldása révén lássa keresztülvihetőnek.

De Jókainak e törekvése még ilyen körülmények mellett is messze van attól az egyértelműségtől, mely az utópista szocialisták tanait a maguk idején jellemezte. Sokkal erősebben nyomolnak előtérbe Jókainál azok az osztálykorlátok, melyek már ugyan az utópista szocialista gondolkodóknál is megvoltak, de háttérbe szorultak a munkásosztály ügyének,

az elnyomott milliók ügyének szolgálata mögött. A nagy utópista szocialisták ugyanis még szolgálhatták a munkásosztály érdekeit anélkül, hogy választaniok kellett volna a polgári demokratizmus és a forradalmi demokratizmus között, hiszen a munkásosztály fejletlensége, a forradalmi elmélet és mozgalom hiánya nem tették még vitássá az uralkodóosztályok vezető szerepét. De Jókai ezt már nem tehetné meg. Már választania kellett a kettő között, hiszen megvolt már a forradalmi munkáspárt és elmélet Németországban, s nálunk is útjára indult az önálló, munkásosztály vezette szocialista mozgalom.

Jókai választott is. Világosan foglalt állást a forradalmi demokratizmussal szemben a polgári demokratizmus — pontosabban: »a polgár-nemesi« liberalizmus — oldalán. Így a munkásosztály önálló útjával szemben az uralkodóosztályok vezető szerepe mellett döntött. A munkásosztály forradalmi törekvéseivel szemben az osztályharc-ellenes, békés útát hangoztatta. Amikor pedig az utópisták elméletén át kereste a válságból kivezető jövő útját, a Marx-Engels által már megcáfolt, járhatatlan utat és megvalósíthatatlan világot hirdette romantikus módon. Mennyire az uralkodó osztályok érdeke felé toldott már el Jókai idejében az utópista szocialisták elmélete mögötti demokratikus tartalom! Míg Saint Simon pl. mindig és mindenki előtt elsősorban »a legszamosabb és legszegényebb osztály« sorsával törődik, addig Jókait már jelentősen befolyásolja a munkásosztály forradalmi erőtől való félelem is. Ez világosan látszik Szaffrán alakjának torz jellegében, de ott van Berend magatartásában is, aki csak akkor teszi bányája »gazdáivá« munkásait, amikor a sztrájktól, vagy attól kell félnie, hogy a részvénytárs jobb ajánlata folytán munkások nélkül marad. A nagy utópisták és Jókai utópizmusa mögött viszont feltétlenül azonos az a tartalom, mely a forradalomból való kiábrándulásban jelentkezik. Emellett azonban lényeges különbség az, hogy a forradalomból való kiábrándulás a Fekete gyémántok megírása idején a forradalomtól való félelemben, a forradalom elleni céltalan küzdelemben ment át Jókainál. A Fekete gyémántok keletkezésének egyik fontos oka rejlik ebben. Azok az 1868—69-ben feltámadt agrárszocialista mozgalmak állnak mögötte, azok a kisebb-nagyobb munkásmozgalmak és sztrájkok, melyek arr kényszerítették Jókait, hogy támadja a forradalomra törekvőket, számtalan cikkében védekezzen maga is »a forradalmiság« vádjá ellen. (Pl. Mit akar az ellenzék? Forradalmat, vagy reformot? Hon, 1869. II. 4.; Az a földosztás U. o. III. 31.; Egy pár szó az ellenzékhez. U. o. X. 17.; Igazmondó, 1868. IV. 26. Jókai siklósi beszéde; Levélváltás Ludvig és Jókai között. U. o. 1868. V. 3.). Még csak erősítették ezt azok a különböző pesti sztrájkmozgalmak (nyomdász és szabóipari), melyeknek leküzdésében maga Jókai is részt vett; vagy azok a harcok, melyeket az ő alapító tagsága mellett megalakult liberális vezetésű Buda-Pesti Munkásegyletben vívtak, melyek végül is annak bukásához, s az önálló Általános Munkásegylet megalakításához vezettek. Láthatólag: szinte az utolsó pillanatot ragadta meg az író, amikor még hazai viszonylatban történelmileg indokolt az utópista szocialisták elmélete, s az ilyenféle állásfoglalás. Hiszen alig egy év múlva (1870.) pl. már határozatosan működik az önálló munkáspárt, s a Kommün után már a marx-anglisi forradalmi irányzat is érvényesül nálunk. Az ilyen állásfoglalás ezután már elsősorban a szubjektív korlátoknak tulajdonítható, s csak kevéssé a társadalmi viszonyoknak. De maga az író sem vállalkozik többé arra a feladatra, hogy a munkásosztály és az uralkodóosztályok érdekeit úgy azonosítsa, mint ezt a Fekete gyémántokban megtette. A Jövő század regényében pl. a monopólió-elleni harcban Tatranginak már nem is a munkásosztály a szövetségese, — mint pedig volt Berendnek — hanem egészen irreális valami: a krakkói katonaság, a székelyek, az ősmagyarok ázsiai utódai. A Jövő század regénye után pedig már nincs is olyan regénye Jókainak, melyben kérdés lenne »munka és a tőke« közötti harc, mivel maga nem látott már kiutat belőle. 1882-ben (A szociáldemokrácia helyzete Európában és Észak-Amerikában. Nemzet, 1882. IX. 10, 12, 13. 14.) írt cikkében a főprobléma már az, hogy nyíltan szembeszálljon »a Londonból irányított«, társadalmi forradalomra és kommunizmusra törő, Marx-Engels vezette forradalmi szociáldemokrata párttal, nem pedig, hogy egy szebb jövőért, az ember által ki nem zsákmányolt emberek társadalmáért küzdjön, mint azt tette a Fekete gyémántok, az Aranyember megírása idején.

Jókai demokratizmusa tehát a Fekete gyémántok megírása idejében is távol állt a nagy utópisták demokratizmusától s szembenállt a forradalmi demokratizmussal. Viszont a nép iránti szeretetét, a munkásosztály és az összes dolgozók jobb jövőjéért folytatott küzdelmét (Bonda völgye pl.) meg nem látni, lényeges hiba. Nem venni figyelembe az író olyan világ utáni vágyát, mely megszünteti az embernek ember által való kizsákmányolását, megszünteti az állam elnyomó, erőszak-szervezeti jellegét, ahol nincs születési előjog, ahol ki-ki esze és munkája után él, képessége és munkája szerint részesül a termelt javakból (Delej országa, Jövő század regényének Otthon állama pl.) — az író legnagyobb értékének fel nem ismeréséhez vezet. Ez a vonása teszi Jókait olyan nagygyá, emeli osztályra legjobbjai közé; s kapcsolja velünk össze. Mivel azonban ennek a világnak különböző vonásai társadalmilag még nem léteztek, az író vagy konstruálta azokat az utópisták elmélete alapján, vagy esetleg bizonyos személyes tapasztalatait (a munkához való viszony, a technika jelentősége pl.) általánosí-

tolta a regény cselekményében. Ilyen körülmények miatt is elkerülhetetlen volt számára a romantikus ábrázolási mód. Ez a romantika egy új világ iránti bizalom tudatában és vágyában keletkezett, harcra hív ezért, s vállalja a harcot a hazáért, a nép jobb jelenéért és szebb jövőjéért.

Ugyanakkor viszont ez az utópista szemlélet a valóságban nem járható utat követ. Olyan kívánságokat, óhajokat takar, »mely nem támaszkodik társadalmi erőkre, és melyet nem erősít a politikai osztályerők növekedése, fejlődése« (Lenin V, I. 806. l.) Ez már azt is mutatja, hogy az író utópizmusából adódó romantikájában káros vonások is vannak, melyek alkalmasak lehetnek arra, hogy ábrándokat, hamis illúziókat keltsenek. Ilyen hamis illúzió volt Jókainál pl. az, hogy »Az új társadalom felülről, a vagyonos osztályok közreműködésével, a felvilágosodott, művelt közvélemény nyomása alatt, békés eszközökkel, fokozatosan, nem pedig alulról, erőszakkal fog létrejönni.« (Molnár Erik : A szocializmus történetéből. A saint-simonizmus). Ennek a nézetnek értelmében kap az osztályharcos Szaffrán torz, romantikus vonásokat, s dicszlenek hamis, le nem leplező romantikus vonások a regény egyes arisztokratáin (Tibald herceg, Angéla, Waldemár).

Jókai azonban nem csak azért nyúlt az utópista szocialisták elméletéhez, mert annak segítségével látta megoldhatónak a hazai, társadalmi problémákat. Hanem azért is, mert annak alkalmazása esetén megmaradhatott volna az alkotmányos ellenzék szerepében. Ugyanis az utópisták nézete szerint : »Nem a politikai szervezet megváltoztatása az út, hanem a társadalmi fejlődés, a gazdasági fejlődés.« (U. o.) Ez a nézet tükröződik a regényben, amikor a Kaulman elleni harc nincs összekötve az Ausztria elleni politikai harccal, s egy egyszerű, harc nélkül elért koránnyválság keretében oldódik meg a probléma.

A fentiekben Hegel és az utópista szocialisták elméletének azokat a legfontosabb vonásait láttuk, amelyek hatást tettek Jókaira ; melyek életfilozófiája, világnézete kialakításában — a kiegészítés idején, de különösen a Fekete gyémántok megírásakor — nagy szerepet játszottak, fontos helyet biztosítottak maguknak a Fekete gyémántok ábrázolási módszerében. Ezek az elméletek nem valamiféle »töprengő« bölcslet mutatnak, de olyan embert, akit határozott, tudatos nézetek irányítanak. Nem voltak ezek az elméletek alapos, tudományos elmélyültséggel kidolgozott nézetek — messze föllette állt e téren akár Madách, akár Erdélyi — inkább a fogékony, az érdeklődő, a nagyműveltségű ember élményekből, olvasmányokból szerzett és kialakult állásfoglalását mutatták. Erre utal részben az a tény, hogy pályája további során az utópista szocializmus szinte egyáltalán nem, a hegeli filozófia pedig csak misztikus, reakciós vonásaiban található meg. De erre utal az is, hogy egyik rendszer sem jelenik meg nála teljes egészében. Ha leglényegesebb vonásai meg vannak is, másokat elhagy vagy más elméletek, tapasztalatok alapján megváltoztat.

Így emeli ki pl. a hegeli tanokból az istent, mint az ész abszolútumát, s az embert, mint annak folytatóját, sőt továbbteremtőjét. De már ugyanakkor a fejlődésnek azt a hármas fokozatát, amelyet Hegel hirdet, nem tartja be, hanem négy korszakot különböztet meg. »A klasszikus kor a költészet által emeli fel az embert. A héber az erkölcsi törvényt ismertette meg. A jézusi tan a szeretet vallásával váltotta meg. Még hátra van számára a legnagyobb főkély iokára emelő megdicsőülése : az ismeret.« (A Jövő század regényének bevezetése.) Ez a nézet ugyanakkor nem azonos az utópistákéval sem, ha erkölcsi alapelvében Saint Simon — esetleg Comte — hatására lehetne is gondolni. (Vizsgont azok is csak 3 fokozatot különböztetnek meg : teológiai, metafizikai, pozitív szakaszt.)

De vegyünk még egy példát : az utópista szocialisták hatását. Ez a hatás, olyan eklektikus elméletet mutat, melyben Saint Simon nézetei az uralkodók. De könnyen felismerhető még Fourier és Owen befolyása is. Még ezeken kívül is láthatjuk azonban többféle, kisebb közvetítő elmélet nyomát (esetleg Pecqueur, Chevalier). Beléjátszhatnak ennek az utópizmusnak az összképebe a Jövő század regénye bevezetésében említett Cabot, Morus, Campanella eszméi ; vagy akár még másoké. (További kutatások feladata e kérdés pontosabb felderítése.) Mindenesetre a Delej országának társadalomrajza Saint Simonra utal elsősorban (pl. az állam gazdasági és kulturális funkciója ; a termelés és elosztás tervszerinti működése ; az anyagi javak elosztása kinek-kinek munkája, kinek-kinek képessége szerint történik ; megszűnik minden rang és előjog ; embernek ember által való kizsákmányolása). De ugyanakkor valószínűleg Fourier hatására mutat a kapitalizmus egyes vonásainak éles bírálata, s a kispolgári szempontok előtérbenyomulása. Owen nézeteinek hatása pedig Berend tárnájában domborodik ki, melyet Berend a győzelem után átalakít : »minta-munkásteleppé«.

De ezek a vonások sem mechanikus vegyületei a régi elméleteknek, hanem magukon hordozzák már a jelen fejlettebb osztályviszonyainak megfelelő tapasztalatokat és eredményeket is. Így például szó sincs már Jókainál a saint-simonizmust annyira jellemző vallásos, hierarchikus szervezetről, hanem éppen ennek éles bírálata látszik. Fzzel szemben viszont a tudósnak jut a legnagyobb szerep, s háttérbe szorítja a bankár jelentőségét is. (Jövő század regénye Otthon államában Tatrangi helyzete Sevérussal szemben pl.) S általában : a természettudományos nézetek előtérbenyomulása, a technika szerepének nagyobb súlya (a repülő-

gép jelentősége). Vagy: kerabeli, sőt 48 előtti gyakorlat volt a saint-simonizmust részvénytársasági formával összekapcsolni a nagyipar igényeinek, a kapitalizmus fejlődésének megfelelően (III. Napoleon Franciaországában volt pl. nagy divát.). De megtaláljuk ilyen ismeretést Trefort Agostonnál is már 1840-ben. (Kisebb dolgozatok. Anyagi érdekekről.) Jókainál a Fekete gyémántokban is előre veti már árnyékát ez a megoldás, amikor Berend vállalja a részvénytárna vezetését. De a Jövő század regénye már egészen ezen épül fel, azzal a különbséggel, hogy Jókai ezt a formát demokratizálja, s éppen a monopolitöke elleni harcra, a széles, munkás és kispolgári tömegek bevonására használja fel.

Ezeknek a nézeteknek ilyen, különböző keveredése két lényeges szempontra hívja fel a figyelmet. Egyrészt arra, hogy nem lehet ezeket egyszerű, fel nem dolgozott átvételeknek venni; másrészt nem lehet érdekességi szempontoknak tekinteni regénybeli megjelenésüket. A kiegyezés körüli küzdelmek, viszonyok hatása alatt formálódó író veszi itt át az általa megismert különböző társadalomtudományi, filozófiai és természettudományi elméletek közül azokat és úgy, amelyek és ahogyan összhangban állnak akkori társadalmi, politikai és egyéni helyzete szerette tapasztalatokkal.

Így természetesen nem túl lényeges az (legalábbis ennek a tanulmánynak a szempontjából), honnan jutottak Jókaihoz ezek az elméletek. Hogy pl. Saint Simon eretiben olvasta-e; vagy a 48 előtti időben szerzett tudomást róla a magyar publicisztika révén, vagy esetleg a 60-as évek folyamán ismerkedett meg vele: akár a Buda-Pesti Munkásegylet révén, akár a párizsi szocialista mozgalmakban szerepet játszott, majd a Hon szerkesztőségébe került, s a hazai munkásmozgalomba is bekapcsolódott Horn Edétől; vagy éppen Victor Hugó által szerzett bizonyos utópista nézeteket, hiszen kedvenc olvasmánya volt már a forradalom előtt is. (Olvashatótt tőle akár ekkor is, mert a Nyomorultak pl. a 60-as években; — 1862-ben — jelent meg nálunk). — Éppen úgy nem lényeges itt az sem, hogy a regényben szereplő természettudományos vonásokat a 30—40-es években megjelent Tudománytárból ismerte-e meg vagy máshonnan merítette. Mindenesetre az kétségtelen hogy a Tudománytár az író kedvenc olvasmánya volt, (az Egy magyar nábobbal kapcsolatban maga beszél pl. arról, hogy felhasználta, merített belőle), s ebben a gyűjteményben olyan tanulmányok is vannak, melyek Cuvier és Ampère nyomán a föld keletkezését és fejlődését úgy ismertetik (Az emberfaj előtti föld T. 1835. 76. I.; A föld tudománya Ampère szerint. 1834. 182. I.), mint azt a Fekete gyémántokban Jókai. Vagy van pl. ismertetés ezekben a számokban »Az éjszarki mágneses földsarok« felfedezésének körülményeiről és a földsarok viszonyairól is, mely több vonatkozásban azonos a Delej országgal kapcsolatban megismertekkel.

Az eddig elmondottak alapján megállapítható, hogy a fentebbi átvett nézetek már nem tartoztak a haladás élenjáró gyéverei közé, a tudományosság vonásait már kevéssé hordozták magukon: viszont lényegében megfeleltek a kiegyezés körüli magyar társadalmi és politikai viszonyok fejletlen állapotának, jellemzők azokra, sőt több vonásukban feltétlenül előremutatóknak. De ugyanakkor az is kétségtelen, hogy a bennük átvett korlátok sokban hozzájárultak a Fekete gyémántok romanticizmusához (pl. a föld keletkezésének és az ember megjelenése előtti fejlődésének tudománytalan ábrázolása hogyan ad regényes, romantikus jelleget; vagy a delej olyan jelentősége és hatása, mely a Delej országában fellelhető).

Jókai világnézetének kérdését tehát nem lehet elszakítani romanticizmusától; — illetőleg: romanticizmusát nem lehet helyesen megmagyarázni világnézete komoly mérlegelése nélkül. Nagy Miklós tanulmányában ki is mondja ezt. A hiba azonban ott van, hogy nem elemzi eléggé, ugyanakkor téves is az a megállapítása, hogy Jókai romanticizmusának egyedüli oka: világnézete.

Az első esetben az író világnézetének elnagyolt, nem elég tudományos elemzése az ösztönös Jókai-kép fenntartását segíti elő. A második esetben méginkább kidomborodik a tanulmány hibája, hogy az író elszakította kora, társadalma viszonyaitól, hiszen művésze sajátos vonásának legfontosabb okát, az objektív valóság hatóerejét nem is jelöli meg ilyenként. Az első esetben pl. olyan lényeges hibát követ el, hogy együtt említi Lasallet az utópistákkal; jöllehet a kettő nemcsak nézeteiben, de a magyar viszonyok hozta gyakorlatban is lényeges különbséggel jelenik meg. Hiszen — mint már mondtam — Jókai a Schultze-Delitsch mozgalmon keresztül éppen ő ellenük harcolt.

De még jelentősebb hiba az, hogy Nagy Miklós nem helyesen értékelt az új társadalmat, amely Jókainál megjelenik. »Osztálykülönbséget megszüntető társadalom után«-i vágyáról beszél egyik helyen (20. I.), viszont amikor a Delej országát elemzi, ilyenről nem szól, hanem egyszerűen idézi az állam társadalmi rendjére legjellemzőbb részt. (»... az állam minden gyár, bánya, összpontosított erőt követelő iparműhely...«), amely viszont egy kispolgári osztályállamot mutat.

Ez utóbbi alapján látható, hogy Jókai vágya nem mutatott osztály nélküli társadalom felé (ahol ilyen megjelenik pl. Aranyember, Senki szigete, ott inkább patriarchális nagycsaládi viszony van csak, de ezzel sem érzük az író fenntartás nélküli azonosulását). Jókai vágyott egy új világ felé, de ez a vágy legfeljebb abban áll, hogy az embernek ember álta

történi kizsákmányolását megszüntesse. Jókai nem jutott el odáig, hogy megértse azt a társadalmat, melyben nincs magántulajdon. Liberális osztályszemlélete és a természetjog hatása alatt írtózik az egyenlőségtől, s fél — az ő értelmezése szerint ezen alapuló — kommunizmustól, mely »mindent egyformává tesz« (Jókai forradalom alatti művei. Esti Lapok, 1849. II. 10.). »Áll a kommunizmus; mindenki minden hivatalt visel és nem kap érte semmit. A miniszter maga varr magának csizmát és a varga manifesztrumokat és törvényjavaslatokat szerkeszt. Pénz nincsen. Minden a státusé. Van egy közös státuskassza, melyben semmi sincsen... Így élnek az emberek, mint halak a vízben« — írja az Esti Lapokban hasonló élel. (1849. I. 19.) De a Jövő század regényében is ezt mondja ki, amikor arról beszél regényében, hogy a regényben »nem lesznek ikáviai emberek«. (Jövő század regényének bevezetése.) A kommunizmusban és a kommunistában a forradalmat, a társadalmi rend erőszakos felforgatását látja (A szocialdemokrácia helyzete Európában és Észak-Amerikában. Nemzet, 1882. IX. 10, 12, 13, 14.) olyanok részéről és érdekében, akiknek semmijük sincs. Ennek megfelelően »egy rongyos léhűtő, aki máséból szeretne élni a kommunizmus egy forradalom előtti szatirájában (Rácok Magyarországon. Életképek, 1848. V. 21.); de ugyanez a szempont tér vissza 1868-ban is. »Kik aljas önérdékből a könnyen hívő népnek soha el nem érhető boldog napokat hírdetnek, amikben dolgozni és fizetni nem kell, csak készhez ülni, kik osztózást hírdetnek a birtoktalanoknak a birtokosok vagyonában, vagyonközösséget, s a hatóság rendeleteinek ellenszegülést«. (Igazmondó, 1868. IV. 26.) Egy évvel később pedig a Pesti Népkör megnyitását már az istennek ad hálát, hogy »... a kommunizmusra nem hajlandó országunkban semmi tisztességes és becsületes ember«. (Igazmondó, 1869. XII. 26.)

Jókai tehát sem szubjektíve nem vágyódott az osztály nélküli társadalom után, sem pedig a Delej országának társadalomrajza nem mutat erre. Ebben az utópizmusban — mint ebből az elemzésből is látható, s mint már mondtuk — erősen előtérbe nyomultak azok az osztálykorlátok, melyek az utópista szerzők korában még kevésbé látszottak. Erőteljesen mutatkozik meg ennek burzsoá, javított kapitalista társadalom jellege. Kevésbé látszik ez még a Fekete gyémántokban, de annál élesebben már a Jövő század regénye Otthon államában.

A második esetben nem veszi észre Nagy Miklós, hogy Jókai romantizmusának alapvető oka a forradalom bukása utáni fejletlen, magyar viszonyokban keresendő. Hogy Jókai művészi gyengesége: a kiegyezés Magyarországnak gyengesége; ellentétei a porosz utas, feudális maradványokkal telítődött ország ellentétei. Hogy a fejletlen viszonyok számtalan jelentős történelmi illúziója adja az alapját Jókai próai művészetének, mely el is múlt, amikor fejlettebbek lettek az osztályviszonyok, amikor lelepleződtek azok az illúziók.

5. A Fekete gyémántok alakjai

Jókai alakjai a polgári irodalomtörténet szemében vagy a valóságtól elszakadt, csodálatos hősök voltak, vagy szürke epizód-figurák, akiket az író az életből vett példák után alkotott meg. Nagy Miklós tanulmánya felveszi a harcot ezek ellen a életet ellen. Kimutatja, hogy Jókai nagy regényeiben a főhősök nem is mind angyalok vagy ördögök, hanem egészen reális életük van némelyiküknek, mások pedig még csodálatos tulajdonságaik mellett is sokban kapcsolódnak a valósághoz. Viszont azok a megállapítások, melyeket tesz, és azokkal az elemzésekkel, amelyekkel az egyes alakokat értékeli, több esetben maguk is csak a fantáziák világában élő írókat mutatják, nem pedig azt derítik fel, hogyan nőnek ki ezek az alakok koruk világából, problematikájából. Ugyanakkor nem teszi fel a kérdést: mi is az oka, hogy a nagy Jókai-hősök mellett ott találjuk a realista alakokat? Ezeket legfeljebb egyszerű egymásmellettségben tárgyalja, anélkül, hogy egy-től fakadottságukat kiemelné. Anélkül, hogy az író valósághoz való viszonyának kérdését és az objektív valóság hatását látná létrejöttükben. Elemezzük a továbbiakban ennek a szempontnak megfelelően az egyes alakokat.

Van egy érdekes megállapítása Nagy Miklós tanulmányának a Jókai-hősök elvontságának magyarzatára, miközben Péterfyvel és Mikszáthtal vitázik. »A hősök elvontsága és elrajzoltága ugyanis alapvetően a társadalmi helyzet és Jókai romantikus törekvéseinek ellentmondásosságával függ össze« — mondja a tanulmány. Ez nézetem szerint igen jó és fontos megállapítás. A kérdés csak az, hogyan ítéljük meg a Jókai egyes nagy regényei mögött jelentkező társadalmi helyzetet, s milyen romantikus törekvéseket tulajdonítsunk az írónak. A jelen esetben — tehát a Fekete gyémántok esetében, s pl. Berend alakjánál a tanulmány egyik kérdésre sem adott jó választ, s így a helyes tétel elvesztette értékét. Azzal pl. hogy a tanulmányban a 67-es kiegyezésnek csak »történeti következményei« domborodnak ki és Nagy Miklós nem mutat rá a kiegyezést követő öt éves viszonylagosan nagy hazai, kapitalista fejlődésére: elveszi a reális talajt az e korbéli Jókai-regények alól, s így módon maga is az elvont Jókai-portrét támogatja. A másik hiba az, hogy Jókai romantikus törekvéseit csupán a polgári társadalomért folyó küzdelemnek szűkíti le, amikor Berend alakjában pusztán ezeket

a vonásokat találja meg, s így annak számos, ezen túlmutató, felénkmutató fontos vonását nem is említi vagy ha említi is, nem tudja megmagyarázni. (23—24. 1.) Ez az elemzés azért is hibás, mert már Jókai utópista társadalmának elemzésénél helyesen mondja ki, hogy »Jókai a kapitalizmust felváltó világról álmodott«, azzal viszont, hogy ezt a helyes megállapítását a tanulmány Berend elemzésénél nem alkalmazza — sőt csak va polgári haladás eszméinek érvényesülését látja benne — megteremti azt a kettősséget, hogy a regény főhősét elválasztja attól a társadalomtól, melynek jegyében az küzdött jelenje ellen a jövőért. Szinte nem is nagyon érthető, hogyan lehet Berendet elválasztani attól a társadalomtól, melyet ő maga állít bíráltként a jelen társadalmá elé. Ezt csak úgy lehet elképzelni, hogy a tanulmány elválasztja az író korától. Vagyis: Jókai úgy álmodozott, hogy azt nem hozta kapcsolatba a jellel. Vagy másként: Jókai álmái nem a jelen nagy küzdelmeiből nyerik alapjukat, nem az akkori magyar viszonyokból, hanem egyszerűen ezektől független, fantáziajátékok. Nem látja meg a tanulmány azt, hogy Berend a bányájában éppen azokkal az eszközökkel harcol, amelyek majd — szerinte — valamikor a Delej országához vezetnek. Pedig Berend maga is felhívja erre a figyelmet: elfogadja ugyan a részvénytárna vezetését, de a követendő utat az ő bányáján keresztül mutatja azzal, hogy bizonyos próbák, jó emberi tulajdonságok esetén lehet csak bányájába bejutni. Új utat akar mutatni az író, ahol nem a pénz számít, hanem az ember; ahol öröm a munka; ahol jólét, tudomány és nemes erkölcsök jelzik a nagyszerű életet.

Berend alakjában többet kell látni ezért a polgári társadalomért küzdő hősnél. Berend alakjának elvontsága nem abból fakad elsősorban, mert »Jókai liberális demokratizmusa, amely a polgári haladás eszméinek érvényesülését akarta megmutatni a társadalomban, szükségszerűen győzedelmeskedő, pozitív alakokat állít művei középpontjába. Valójában azonban ilyen hősök alig akadnak, hiszen a kapitalizmus már védekezésre szorult Európaszerte, forradalmi korszakának humanizmusát megtagadja, minden nemes emberi törekvést megfojt kisserűségével és sivárságával«. Berend elvontságának legjelentősebb vonása az új élet, az új világ kérdéseivel kapcsolatban. Berend egyes vonásai új embertípus vonásait hordják magukon. Gondoljunk csak arra pl., hogy a tudomány, a technika szerepe milyen világosan áll rajta keresztül Jókai előtt. Vagy arra, hogy milyen hérosziva emeli Berend alakját a bányatűz eloltása. Az sem közömbös, hogy nagysága éppen abból fakad, hogy céljai és tettei egybekapcsolódtak munkásai és az emberiség érdekeivel. Vagy egy másik esetben pl. amikor a regény elején a föld méhébe szállva látjuk Berendet, amint csak úgy sugárik belőle az emberi bátorság és a mindent megismerő képesség. Hogyan látjuk magunk előtt a Bondavölgy népét, amely már, mint Berend — »megszokja a munkát, mint élvezetet, nem mint sanyarú izzadást«. Ezeket a vonásokat nem lehet realista eszközökkel ábrázolni, hiszen társadalmilag egyáltalán nincsenek. Ezek kialakulására, kialakítására legfeljebb a lehetőség teremtődött meg Jókai szemében a nagy ipari fellendülés láttán. Ez a helyzet adja számára a bizalmat a jövőre, a harci szellemet, a győztnudást hőseinek.

Berend alakja tehát erőt merít 67-ből, mint az abszolútizmus fölött aratott győzelem fegyvertényéből, de felelősségérzetet, súlyos kötelességvállalást is mutat másrészt: azt mutatja, hogy az író elégedetlen a kiegyezéssel, s harcba hív a nemzeti függetlenségért és a társadalmi haladásért. Így kapcsolódik össze az új világról folytatott küzdelem Berendnél a nemzeti függetlenségért folytatott küzdelemmel. Illetőleg — mint már a tanulmány más részében tárgyaltuk — meg kell fordítani a kérdést: *a gyarmati elnyomás hívta fel Jókai figyelmét a társadalmi problémákra, s a nemzet szabad fejlődéséért vívott küzdelem, országának az osztrák és nemzetközi nagytőke — mondhatnánk a kialakuló fináncióke — köreinek való kiszolgáltatottsága vezette rá a polgári társadalom megoldhatatlan ellentétére, s arra a tudatra, hogy ezért már csak egy új világ jegyében küzdhet. Ausztria monopóliumhelyzete és minden idegen nagytőke monopóliumhelyzete hazánkban, s az a sajátos történelmi helyzet, hogy ami polgári fejlődésünk 67-től nekirugaszkodó szakaszában már ott vannak a kapitalizmus rohadását jelző vonásai és: az idegen monopóliumok adják meg a valóságbeli indokát Berend új világkeresésének is: az ennek kiharcolásához szükséges magasabbrendű, új emberi tulajdonságoknak, a rajta látható új vonásoknak.*

Ezt a tendenciát Kaulman alakján keresztül, Berend magatartása által, Berend és Kaulman nagy közgazdasági vitája révén hangsúlyozza ki Jókai. Nagy Miklós erre a beszélgetésre nem fordított gondot. Pedig fontos lett volna, mert ezen keresztül mondja ki Berend, illetőleg Jókai azokat a gazdasági alapelveket, amelyek szerint a közvetlen jelennek haladnia kell. De figyelni kellett volna arra azért is, mert ezek nem egyszerűen kimondott tételek, hanem Berend a részvénytárna elleni egész harcát ennek jegyében vívja meg. Sőt olyan fontosnak tartja ezeket az író, hogy amikor a részvényvállalat sikere a zeniten van, akkor is módot talál ennek újbóli kiemelésére. Ha a tanulmány nagyobb gondot fordított volna erre a vitára, ha figyelemmel kíséri Berendnek itt és másutt kimondott »reguláját«, »kétszerkettőjét«, akkor érthető lenne számára »... miért ragaszkodik minden másfajta, létét egyedül biztosító megoldással szemben (t. i. Berend) a Kaulmannal való szembenálláshoz, az Evilához való

hűséghez». Akkor megérti Berendnek nagy anyagi áldozatokat igénylő gondoskodását munkásai iránt, melyekért azok egyáltalán nem harcoltak. A tanulmány nem vette figyelembe ezt a fontos beszélgetést, mert lebecsülte Jókai tudatosságát, s így Berendet is jelentéktelenebbnek értékelte, éppen a legjelentősebb vonatkozásban, a jövő felé mutató tendenciákban. Ha Nagy Miklós helyesen tekinti is Jókai nagy alakjait is tételszerűeknek, de ő maga még annál is tételszerűbbeké teszi őket, amikor a tanulmány elején a jövőbe mutató Jókait úgy hangsúlyozza, hogy azt éppen a főalakon keresztül nem igazolja.

De nézzük: mi derül ki ebből a Berend-Kaulman-féle nagy vitából?

Kaulman a nagytőkés vállalkozót, Berend a kistőkés vállalkozót képviseli. Kaulman a monopolista képviselője, aki kimondja: »A mai világban minden erő a konglomeráció után törekedik«. Célja: »... a heverő kincseket felszínre hozni, a stagnáló kapitalisnak gyorsforgalmú csatornákat nyitni, a sok apró tőkét egy nagyra egyesíteni... « S az eredmény olyan konzorcium, »mely egyfelől a poroszországi szén konkurrenciáját megöli, másrészt az angol vasúti síneket és gépvast leszorítja az osztrák piacról«. És mit állít ezzel szembe Berend? — Egyrészt szembeállítja a munkával szerzett jövedelmet és magát a munkát. »De nem válok meg semmi pénzért a fárnámtól. Ez nekem életemem, mint a csíknak az iszap« — vágja oda Kaulman búsas hasznát ígérő ajánlatára. Másrészt: a szabad verseny oldaláról áll a kevesek uralmát, az egyeduralmat követelő Kaulmannal szemben. Harmadrészt: a profita való termeléssel szembeállítja a szükségletre való termelést; a konkurrenca, az anarchia, s az abból adódó válság törvényével szembeállítja az arányos, a tervszerű fejlődés elvét. Miután lefesti Berend Kaulman előtt »az erőszakos« vállalkozás sorsát, ezt a regulát mondja ki: »Szerintem minden iparvállalatnak a maga természetes útján kell kifejlődni. Erőnköz és piachoz mérten kezdeni, a munkásokat magunkhoz nevelni, hozzáink édesgetni, összetanítani, lassan, de biztosan terjeszkedni, kicsinyben experimentálni, a kézre alkudni, s inkább szívósan kitartani, mint rohammal megindulni«. Mikor pedig a Kaulman-féle vállalkozás a csúcspontján áll, így mondja ki Berend kétszerkettőjét: »Ez a nagyszerű részvényvállalat a rettenetes igazság ellenére akar dolgozni. A legkönnyelműbb pazarlással épít, szerez, alakít, szerződöt, vásárol, elad; mind, mind a kétszerkettő ellenére. Nincs ennek az a célja, hogy a jövedő haszonért dolgozzék, hanem a pillanatnyi rögtöni sikerért«.

Felvetődik a kérdés: nem egyszerűen valamiféle kispolgári romantikusról van szó Berend alakjában, aki a monopolkapitalizmus hozta hatalmas versenyt nem bírva, szentimentálisan szenveleg, s a múlt viszonyait, a szabadversenyos kapitalizmust sirja vissza, mitsem látva annak idejétmúltságából? Nem arról van-e szó, hogy Berend szeretné megállítani a fejlődés kerekét, hogy a maga kistőkés érdekeit biztosítsa? Nem a kisüzemi termelés mellé állt a nagyüzemi helyett? — Nagyon lényeges ezekre a kérdésekre a válaszadás, hiszen ettől függ Jókai utópizmusának értéke. Hiszen ettől a választól függ, hogy Jókai vajjon valóban egy előremutató, új világról álmodott-e, vagy pedig csak egy romantikus antikapitalizmus, egy jelentől elvonuló kispolgári, romantikus elvágyódás szülte a Delej országa társadalmát?

Ha végigolvassuk a regényt, ha szemmel kísérjük a nagy vitát, látnunk kell, hogy Jókaiiban valóban éltek kispolgári romantikus vonások. Ott kísért ez a kisüzem és a monopóliumok szembeállításában, a nagy és a kis fejlődési perspektívának a kisüzem számára való előnyös feltüntetésében. Ott látjuk az ellentmondást a monopóliumok és a mellettük fennálló szabadverseny között, a finantőke óriási »műveletei« (óriási profitjai) és a szabad piac »tisztességes« kereskedelme között... « (Lenin V. I. 1016. 1.) De ott látjuk ezt a kispolgári romantikus vonást a külföldi és a magyar helyzet regénybeli szembeállításában is. Abban, hogy a regény szerint az ország fejletlen viszonyai miatt nem kell követni a nyugati, válságba vívő tendenciát, hanem más utat lehet találni annak elkerülésére, a kapitalizmus bizonyos megjavítása révén. Érvényes rá az, amit Lenin mond erről a módszerről: »A romantikus megpróbál a fennálló rend ellentmondásainak fejletlenségére támaszkodni«. (Lenin. A gazdasági romanticizmusról.) Lényegében erre hivatkozik a Buda-Pesti Munkásegylet (melynek Jókai alapító tagja volt) 1868-i alapító beszéde is mikor ezeket mondja: »Nálunk a munka és a tőke között nincs még olyan elkeseredett ellentét, a munkásosztály helyzete még nem olyan ijesztő. Ezért »nálunk a társulás nem elmérgesedett társadalmi bajok gyógyszerre, hanem előleges orvoslás akar lenni«. A kispolgári romantikának ezek a vonásai át meg átszövik a regény eszmei irányát és kifejezést nyernek a mű romantikus ábrázolási formájában. Ezek az illúziók, a fejlődés vonalában téves nézetek, részben Berend alakjának romanticizmusát színezik, részben más alakokon (Árpád, Szaffrán, Evelin) jelentkeznek, részben pedig a regény végső kicsengésében nyernek kifejezést.

De ha ez az elmélet erősen hatott is Jókaira, és a műre, mégis nyomatékosabbak azok a vonások, amelyek az író és művét ezektől elválasztják. Ennek az elméletnek ugyanis az a legfőbb jellemvonása és korlátja, hogy »... gyakorlati óhajaiban a jelent a múlttal hasonlított össze, nem pedig a jövővel« (Lenin: A gazdasági romanticizmusról.). Jókai ezzel szemben viszont »... abba az irányba nézett, mely felé a valóságos fejlődés is tartott«. (U. o.) Így volt azután képes elfogadni az utópista szocialisták új világát, a kapitalista társadalom

első szocialista bírálatát. Végző fokon ez az elmélet nyomja rá bélyegét a Fekete gyémántokra, ha össze is fonódik ugyanakkor ezzel a kispolgári romanticizmussal. (Összefonódnak könnyen, mert vannak azonos vonásaik. Ilyenek pl. a fejlődés békés, fokozatos útja, az erkölcsi jellegű vonások, stb). Hogy valóban ez a nézet jellemzi Berend álláspontját Kaulmannal szemben, arról vitájukon kívül — Delej ország társadalomrajza is meggyőző bennünket; ahol a konkurrencia, anarchia, s az ebből következő válságok; a szükségletre s nem a profitra termelés; az arányos fejlődés kérdését az egyetlen helyes úton: a termelőeszközök — habár részleges is, de — társadalmi tulajdonba vételével oldják meg.

De a Delej országán kívül másutt is megmutatkozik az, hogy Jókai túllép e fejlődésellenes, kispolgári romantikus állásponton. Jókai nem akarja »termelési formává« változtatni a kisüzemi termelést, hanem csupán kiindul belőle, mint a fejletlen, gyarmati elnyomás alatt álló hazai viszonyokra jellemző vonásból. Ennek megfelelően Berend a monopolista részvényvállalat bukása után vállalja is annak vezetését. Vállalja is azt az utat, melyen a kor nagy vállalkozásai kifejlődtek. A Jövő század regényében pedig Jókai hőse már egy egész államot alapít és vezet ilyen szempontok szerint.

Berend tehát teljesen új alak irodalmunkban. Egyes vonásai olyan jelentősek, hogy túlemelik őt a polgári társadalomért küzdő hősökön, s velünk, az új világot építő emberekkel kötik össze. Ezek a vonások hordozzák magukban Berend romanticizmusának legnagyobb értékeit, s adják elvontságának egyik jelentős okát.

De mindjárt azt is láttuk, hogy más vonások is találhatók Berend romanticizmusában. Ezek a vonások a kispolgári romanticizmus jegyeit mutatják, melyek hamis és téves utópiákat takarnak és keltenek. Ez Berend elvontságának, elrajzoltságának másik oka.

De az utóbbi ok már arra is felhívja a figyelmet, hogy nem lehet Berend és a Jókai-hősök »elvontságát«, »elrajzoltságát« pusztán az író romantikus törekvéseinek tulajdonítani. Nagy szerepük — a legtöbb esetben alapvető szerepük — van ebben azoknak a történelmi-társadalmi viszonyoknak, melyek hatása alatt ezek a művek, ezek a hősök megszülettek. Azok a kispolgári illúziók ugyanis pl. amelyekről fentebb beszéltünk — a kiegyezés körüli fejletlen magyar viszonyokból erednek. De ugyancsak erre utal az a másik fontos illúzió is, mely a 48-at vezető nemességet tartotta még mindig a nemzeti és társadalmi harcok vezetőjének. Ez adja meg azután Berend és más Jókai-hősök elvontságának, elrajzoltságának újabb fontos okát.

Nagy Miklós meghatározását tehát — mely szerint a hősök elvontságának okát a társadalmi helyzet és Jókai romantikus törekvéseinek ellentmondásosságában látja — nem lehet alapvetőnek elfogadni, hanem csak úgy, ha előbb hangsúlyozzuk a társadalomban meglévő illúziók visszatükrözésének jelentőségét.

Ez az illúziókkal telttett magyar helyzet felhívja a figyelmet Leninnek az illúziók, utópiák és a társadalom viszonyáról tett megállapításaira. (Válogatott I. 806. l.). »Mennél kevesebb szabadság van egy országban, mennél szűkösebbek a nyílt osztályharc megnyilvánulásai, mennél alacsonyabb a tömegek felvilágosultságának színvonala, — rendszeren annál könnyebben keletkeznek politikai utópiák, és annál tovább tartják magukat.« »Ezeket az utópiákat azoknak az osztályoknak érdekei szülik, melyek a régi rend . . . ellen harcolnak, és ebben a harcban nem foglalnak el önálló helyzetet. Az utópia, az ábrándozás ennek az önállótlanlanságnak, ennek a gyengeségnek szüleménye.« Ezek a tételk magyarázzák meg olyan illúziók és utópiák eredetét, mint pl. a nemesség (középnemesség) jelentős, esetleg vezető szerepe a nemzetjövőjéért vívott harcban; a munkásosztály problémájának megoldása polgári vezetéssel; a dualizmus, mint járható út stb. Mivel ezek az illúziók, utópiák polgári viszonyaink gyengeségét, a vezető osztályok gyengeségét mutatják, önállótlanlanságukat, mellyel a jövő felé vezető útra néznek, sok olyan vonás van Berendben is, mely a múlt felé húzza vissza. Olyan feudális vonások, melyeknek már semmi létjogosultságuk sincs a nagy haladó hősökön. (Pl. Berend nemesi tulajdonságainak előtérbe kerülése Pesten.)

Berend elvontságának, romanticizmusának tehát két nagy jellemzőjét lehet kiemelni. Az egyik: a jövőbe mutató sávján alakult ki, a szebb, az új világ iránti igényében. A másik: a nemesi múlt visszakísértő hatása alatt jelenik meg, s Jókai még le nem vetkőzött nemesi korlátait mutatja. De még az előremutató útján is találunk kettősséget. Ebből tisztán világít ki a nagyszerű, minden ember számára boldogságot hozó új társadalom utáni vágy, de ott van már az az ellentét is, hogy az idevezető út gyakorlatban nem járható. E romanticizmus többszínűsége a sajátos magyar porosz utas viszonyokban, a polgári fejlődés követelésében, de ugyanakkor a beléje vetett hit megrendülésében, ezen keresztül egy jobb társadalom, egy más világ történelmi szükségszerűségében leli magyarázatát. Berend harcán keresztül, a kiegyezés körüli magyar viszonyok problémái vetődnek fel. Azt jelenti meg Berend alakja, hogyan áll a gyarmati elnyomás alatt kínló országunk az imperializmus fenyegető előszélében. Berend alakján keresztül a polgári fejlődésben lemaradt, tőkeszegény magyar viszonyok állnak szemben az extraprofitra éhes, idegen monopolistákkal, s a rajtuk keresztül még súlyosabban fenyegető gyarmati elnyomással.

Azonban kétségtelen, hogy Berend csak védekező — mondhatnám — várakozó állásponton áll a monopóliótöke vereségéig, s csak miután az elbukott, lesz támadó hős belőle. Nagy Miklós helyesen látta meg ezt a kettősséget Berend szerepében. E kettősség megmagyarázására azonban nem vállalkozott, mert az objektív valóság és a mű kapcsolatát az egész tanulmány folyamán nem világítja meg kellő súllyal. Pedig ez a kettősség is arra mutat, mennyire szoros volt a kapocs a regény és kora valósága között. Vagyis valóban objektív helyzet az, — mind az önkényuralom alatt, mind pedig a kiegyezés után — hogy a gyarmati iga vagy a félgymati függés miatt csak a védekezés lehetett fegyverünk az idegen monopóliótöke behatolásával szemben. A gyarmati, félgymati helyzet bukása az ország tökeszegénységének, gazdasági és pénzügyi függésének megszűnése kellett volna ahhoz, hogy a külföldi monopóliótöke ellen a passzív védekezés helyett valamiféle aktívabb magatartás váljék lehetségessé. (Mint ahogy a regényben össze is kapcsolódik e két tényező. Kaulman bukásában, Berend támadó szerepének kibontakozásában nemcsak Szafrán tettének van szerepe, hanem — egy kormányváltozás formájában — a gyarmati függőség megszűnésének is). E történelmi helyzetnek megfelelő igazságot mondott ki ezért Jókai a terézvárosi választók előtt 1869-ben: »... a minden országos pénzügyet monopolizáló bécsi fináncfejedelmek klikkjével nincs más kiegyezés, mint vagy levetkőzünk előttük, vagy begombolkozunk előttük«. Természetes tehát, hogy ugyanez a passzív kicsengés uralkodik Berenden is a helyzet megváltozásáig. Viszont nem szabad elfelejteni, hogy ha szubjektív erőink és az objektív történelmi helyzet nem is tette lehetővé eme Ausztriához fűződő közjogi viszony szétszakítását, az író és osztálya korlátját, gyengeségét is egymértékben kell látni az ilyen megoldásban, mivel nem is vállalkozott volna ez az osztály, — sem Jókai — az Ausztriához fűződő bilincsek erőszakos szétzakítására.

A másik magyarázat, mely Berend e kettősségének megértésére alkalmas: az utópista szocialisták (elsősorban Saint Simon) egyik fontos tételén keresztül adódik. Ez a tétel kimondja a fejlődés szükségszerű és elkerülhetetlen voltát, melyet azonban a tudomány képes előre felismerni s ennek megfelelően a fejlődést gyorsítani vagy lassítani. Berend ennek a tudománynak a birtokában érezte magát, kimondja a maga reguláját, kétszerkettőjét. Ennek a törvényszerűségnek az ismeretében tudja, hogy Kaulmanék vállalkozása el fog bukni. Berend számára ezért csak egy feladat van: hagyja Kaulmant sorsára, hiszen annak vállalkozása »a rettenetes igazság ellenére« működik. Annnyira erős Berendben ez a tudat, hogy amikor minden veszte látszik már, amikor már mindenki elhagyja, akkor sem inog meg: »De maradt e nagy leveretés közepette egy igaz, változatlan jó barátja, aki nem hagyja kétségbeesni: a kétszerkettő« — mondja ki a regényben.

Ennek a törvénynek van azonban még egy fontos vonása, amely már nem passzív szemlélődést, hanem aktív magatartást követel. Azt követeli ez a vállalkozóktól, hogy javítsák, sőt állandóan fokozzák a munkásság jólétét. Mert a munkásosztályhoz való viszony a jövő alakulásának alapvető tényezője, mint Berend Kaulmannal folytatott vitájában ki is mondja. Berend, ennek tudatában keményen harcol is munkásai megnyeréséért, jólétük állandó fokozásáért (megelégszik pl. a bánya fél-jövedelmével), Kaulman viszont mit sem törődött ezzel a tervvel, mit sem törődött munkásai igazi érdekével. Míg Berend segítségükkel, szövetőségük révén megteremti a jólétet Bondavölgyében, s rálépett az új világ, a Delej országa felé vezető útra — addig Kaulman vállalkozása ellene fordítja a munkásosztály erőt, el is pusztul vállalkozásával egyetemben.

Berend passzív magatartásából, s abból, hogy támadó hős volfában is csak a tudós vonásai emelkednek ki, következik az is, hogy a nemzeti függetlenségért folytatott küzdelem a gazdasági harcon kívül más formát nem ölt. A gazdasági törvények érvényesülése — eme gazdasági materializmus — egyúttal azt is jelenti, hogy az Ausztriához fűződő viszony megoldását Jókai a társadalmi fejlődésen keresztül látja elérhetőnek. Egy egyszerű kormányváltás megoldja Ausztria és Magyarország viszonyát, megszűnik az abszolutizmus, illetőleg a jelenben — megszűnnek a kiegyezés fejlődést akadályozó béklyói.

Ha ez a nézet az írónak a közjogi viszony melletti állásfoglalását jelenti is, ha világos is az, hogy ez a kiegyezés elvének elfogadását jelenti, — ezt az álláspontot mégsem lehet egyszerűen Tisza és a balközéppárti illúziókkal azonosítani, mint azt Nagy Miklós tanulmányában tette. Egyrészt azért nem, mert a történelmi hűségnek nem felel meg; másrészt, mert ezzel Jókai önállóságát, tudatosságát lebecsülve bábfiguraként látjuk, helytadunk a polgári Jókai-képnek.

Milyen volt Jókai és Tisza viszonya egymáshoz? és milyen a dualizmushoz, a kiegyezés körüli időben? — merül fel a kérdés.

Jókai és Tisza álláspontja azonos volt annyiban, hogy mindketten a dualizmus közjogi alapján állottak. Viszont máris meg kell különböztetni álláspontjukat, amikor a dualizmushoz való viszony tartalmát és célját nézzük. Jókai a dualizmus tartalmában pusztán az uralkodó személye közösségében álló kapcsolatot látott, mely biztosítja a nemzet teljes politikai és anyagi függetlenségét, s a külső támadások elleni védekezést szolgáló szövetséget jelent.

Tisza ezzel szemben több lényeges kérdésben helyeselte a kiegyezést, egész ellenzéki magatartása csupán taktika volt, hogy ezáltal kifogja a szelet a radikálisabb ellenzék vitorlájából, egyengesse a maga kormányrajutását.

E két nézetnek megfelelően nem is volt ekkor egységes a balközép párt. Tisza csoportjával szemben ott állt Jókaié és emellett még ott volt Giczey is. Hogy közülük Jókaiék hangja volt a legradikálisabb, azt a korabeli irodalomtörténet (Gyulai: Jókai a hírlapíró) és a kortörténetírása (Toldy István: *Öt év története*) is mutatja. Gyulai azt mondja, hogy Jókai »egész hírlapírói munkássága 1867-ig kevésbé követelő, mint később«. Toldy István szerint pedig a kiegyezés különböző intézkedéseit a Hon, — Jókai lapja — támadja a legkeményebben a balközép oldaláról. De élesen elváltasztotta Jókait Tiszáéktól az is, hogy Jókai ezekben az években a szélső bal felé is orientálódott, (A Buda-Pesti Munkássegyletben együtt is harcolt a szélsőbal képviselőivel. Pl. Vidacsossal), s mind fokozottabban kerül szembe Tiszával.

Ez ellentétek komolyabb kiéleződése 67 vége felé kezdődik. Jókai nem akarja például, hogy pártja belépjen a delegációba, mert az a közös ügyek elfogadását jelentette volna. Ennek az ellentétnek következtében Tisza megindíttatja a Hazánkat; szükségesnek látja, hogy a Honnal szemben önálló lapja legyen. Jókai tovább folytatja a kiegyezés támadását ezután is; sőt a delegációkon túl a közös ügyek ellen általában is. Jókai és Tisza ellentétére vet fényt az 1868 végi népi megmozdulásokkal kapcsolatos állásfoglalásuk is. Tisza »a társadalmi rend fenyegettetik« jelszó alatt a szélső bal ellen támad, le akar törni minden demokratikus, népi törekvést; Jókai ugyanakkor ezt nem helyesli, ellene szól pl. a Pesti Demokrata Kör feloszlásának, ha el is ítéli ugyanakkor az erőszakos megmozdulásokat. Ezzel összhangban a 69-es választások alkalmából a szélső bal és a balközép között felmerülő egyesítési lehetőségeket Jókai támogatja, míg Tisza ellene van. Az ellentétek közöttük olyan lényegesek kezdenek lenni, hogy Tisza Jónak látja egy újabb, saját vezetése alatt álló lap megindítását — így indul meg 1869-ben az Ellenőr.

Ezek voltak a Jókai és Tisza között felmerülő főbb ellentétek. Ezután is felmerültek még ilyenek, de mind ebben a keretben mozogtak, részben enyhültek is. Egyrészt megerősödött Tisza helyzete, másrészt Jókainál is kezdtek nagyobb tért nyerni osztálykorlátai. Jókai nem tudta megtalálni 48 útját, s így nem a néppel való szövetsége erősödött, hanem Tisza politikájához való kapcsolata. Nem tudta vállalni a munkásosztály, a nép forradalmi törekvéseit, így nem tudta vállalni már a nemzeti függetlenségért vívott szabadságharcot sem. A párizsi Kommün után már választani kellett és Jókai az előbbieket ismeretében csak az uralkodóosztályok oldalára állhatott. Persze még akkor is bizonyos illúziók hatása alatt tette ezt, s többször visszaszór benne a nagy múlt emléke egy-egy nagy regényében, de most már politikai téren mégis csak elfogadta Tisza útját. Sőt a hazai (válság, munkásosztály forradalmi erőinek növekedése) és a nemzetközi helyzet (a háborús fenyegetés: a lezajlott porosz-francia háború, orosz-török ellentétek fenyegetése, balkáni problémák) hatása alatt Tisza eddigi útját látta helyesnek, s nem a saját magáét.

Ezekből is látszik, hogy állandó vívódás jellemzi Jókait, a kiegyezés időszakában. De szó sem fér ahhoz, hogy Tiszával azonosítani lehetne. Hiszen vívódása éppen abból származik, hogy küzdött az osztályhelyzete adta út ellen: megpróbálta szolgálni hazáját és népét, amikor osztályának már ehhez nem sok érdeke fűződött. Tiszánál nem látunk vívódást, következetesen szolgálta haza- és népellenes politikáját, legfeljebb egyes demagóg taktikai lépéseket tett.

Láthatólag nem lehet Jókai nézeteit egyszerűen balközéppárti, Tisza-féle szempontoknak tekinteni. Megvolt a lényeges különbség Jókai és Tisza között s Jókai forradalom utáni magatartásának rugóit és vonásait nem a balközéptől, hanem elsősorban saját tapasztalataiból — főként 48–49-es tapasztalataiból — merítette. A balközépi utat lényegében azért vállalta és tartotta meg, mert az egyezett saját tapasztalataival és nézeteivel.

Az eddigiek folyamán kiderült, hogy Jókai valóságához való viszonya sokkal jelentősebb, mint azt Nagy Miklós tanulmánya mutatta. Így nem látszik elfogadhatónak Nagy Miklós állítása, hogy Jókai hősei a »történet feletti eszmevilág« részei lennének, hogy »Jókai is ilyen történet feletti eszmevilág részeseinek tartja hőseit«. Különösképpen nem fogadható el, ha ehhez hozzá vesszük, hogy olyanoknak is kellene lenniök, kiknél »... pusztán véletlenség az, hogy nem jelennek meg már korábban a történelem folyamán«. Ezek az alakok korukból nőnek ki, ami velük szemben felhozható az az, hogy olyan vonásaik vannak, melyek őket korukon túlemelik. Az meg, hogy Jókainak olyanok lettek volna a nézetei, az már csak azért sem igaz, mert a Jövő század regényének bevezetésében maga különböztet meg négy korszakot a fejlődésben, sőt még annak állandó előrehaladását is kimondja. Ugyanakkor a tanulmány — a liberálisok nézeteire hivatkozva — nem veszi figyelembe az utópista szocialisták Jókaira tett hatását sem, amely pedig annak történelem-szemléletét konkrét történelem-társadalmi tartalommal tölti meg, egyértelműen kapcsolva azt a munkásosztály problematikájához.

Nagy Miklós Berend esetében nem mondja ki világosan a fentebbi nézetet, de nem is száll szembe vele. Csöndes egyetértése látszik a történetfelettségi irányában. Ez pedig így semmiképpen sem fogadható el. Abban az értelemben kétségkívül megvan, hogy Berend szinte lebeg egyes, nagyszerű, előremutató tulajdonságaival az új, a boldogabb jövőre, a Delej országba és a jelen silánysága között. De arról szó sincs, hogy jelenlétét nem a [konkrét viszonyokban érezniük gyökerezni. Eszünkbe se jutna pl. arra gondolni, hogy az általa képviselt kérdések már jóval előbb felmerülhettek volna, hogy nem a 67 körüli viszonyok problémáira akart választ adni, hanem általában kortól és időtől független problémákra. Világosan realitárlájk helyzetét a 60-as évek regénybeli eseményei, az a kevés kor és társadalomrajz is, amely a regényben szerepel. Aztán a munkásokkal való kapcsolata, s a befejezés teljesen leegyszerűsíti Berend itt-ott már eposzi méretű alakját.

Viszont — az előremutató vonásokon kívül is — van mégis valami Berend alakjában, amit elvontnak érzünk. Van valami benne a munkásból, a nemesből, a vállalkozóból, az arisztokrata körök kifinomult tulajdonságaiból, a tudásból, a demokratából, a nagy szerelmes hősből, stb. Miből táplálkozik ez a regénybeli ábrázolási mód? — vetődik fel a kérdés. Ennek két oka van. Egyrészt az akkori magyar viszonyokból származik, másrészt az utópista szocialisták ideológiájából. Berend osztálya, a középnemesség magát tartotta az ország hivott vezetőjének, lényegében a középosztálynak a nép és az arisztokrácia között. (Berend ezt ki is mondja a regényben, amikor arról beszél, hogy sem a köznép, sem a nagyurak nincsenek otthon, s az ország minden terhe egy szűk rétegre hárul.) Kétségtelen, hogy a regény megírása idejében nem látszott még más történelmi erő, vezetőerő, mint a polgárosodó középnemesség. Viszont ez az osztály — kettősségénél fogva — nem lerombolni akarta a régit, hanem összeolvasztani az újat vele, a régi és az új osztályok együttműködése, osztálybékéje, nemzeti egysége alapján. A feudalizmusból a kapitalizmusba való békés átnövest propagálták. Ez a magyar helyzet megegyezett az utópista szocialisták ama tételével, amely a vagyonos osztályok megnyerését, és a munkásosztály patronálását, a fölötté való gyámkodást mondja ki, s így gyakorlatilag osztályok fölé emeli elméletüket. Ez az osztályok fölé emelkedés ad Berendnek elvont jelleget, de nem emeli őt történetfeletti magasságba.

Berend mellett az érzellemmel teli, »jóindulatú« munkáslány Evila áll. Nagy Miklós helyesen mutat rá Evilával kapcsolatban Jókai népiességére, de ugyanakkor elvonttá teszi alakját és kiemeli a regénybeli tényleges funkciójából, leszűkíti Jókai eszmei mondanivalóit, mikor róla csak mint parasztlányról beszél, s nem köti magát Evila osztálykategóriájához megfelelő mértékben. Ez lényeges hiba, hiszen Evilának jelentős szerepe van a regényben, éppen munkás mivoltából következően. Ilyen pl. az: hogy Szafránon kívül ő az egyetlen önálló munkásfigurája a Fekete Gyémántoknak, s így a regény objektív kicsengésében feltétlenül figyelembe kell venni ebbeli szerepét. Továbbá: a regény alapvetően a magyar kapitalizmus kérdéseit, s nem a feudalizmus kérdéseit veti fel, s Evilának központi helyzete van abban az értelemben, vajjon kié lesz a munkáslány, kihez áll szövetségese: a monopólistáké, a forradalmi munkásosztályhoz, vagy az ezekkel szembenálló, erőszak nélküli, osztálybékés fejlődés alapján álló magyar kistökés bányatulajdonoshoz. Aztán még egy fontos szempont. A regény utolsó pillanataiban végül is Evilán múlik, hogy mi legyen Berend és Kaulman sorsa. De — mint ahogy Szafrán is Kaulmanék ellen fordult, s tönkretette a részvénytárnát — úgy Evila is nyíltan Berend mellé áll, amikor nem megy feleségül Waldemarhoz Sámuel apát minden erőlködése ellenére sem; s ezzel megpecsételi az idegen monopólisták sorsát.

Látható, hogy nem lehet Evila szerepét azzal elintézni, hogy: »... benne testet ölt az író vágyódása a szépség és tisztaság után«. (Nagy Miklós). Ez igaz, és szorosan kapcsolódik a népmesei motívumok regénybeli szerepéhez, de ezen túl kell mennie a vizsgálatnak, mélyebben kell elemezni Evila alakját.

Evilának, mint mesei alaknak a vizsgálatánál két vonást kell kiemelni. Az egyik: a nép fiának kiváló tulajdonságai, képessége, mely: ha más viszonylatban is, de Berend nagysága mellé emeli. A másik, mely őt alapvetően népi alakká teszi: az a lényéből áradó egyszerű közvetlenség, mely még az olyan jelenetekben is ott van, ahol nagyvilági nő szerepében áll előttünk. (Pl. Párizsban sok esetben, a 33 próba tipikus francia romantikája ellenére) Evila sehol sem esik ki ebből a szerepből.

De benne van Evilában egy tapasztalatlan, jóhiszemű, romlatlan gyermeklány vonása is. Helyesen mutat rá azonban Nagy Miklós, hogy hiányoznak belőle azok a vonások, melyeket egy munkáslánytól feltétlenül el kellene várni. »Evila-Evelin... a kapitalizmus legaljasabb fortélyainak tárgya — egy kissé beavatottja is — anélkül, hogy ez a legkisebb belső kétséget váltaná ki belőle« — mondja a tanulmány. Jókai féltő gonddal lebegteti Evilát a regény problémái fölött, hogy ne kényszerüljön kikökkenteni ebből az őt annyira jellemző szelid tisztaságból és naív gyermekdedségből. E módszeren keresztül azonban az író tudatos, eszmei célja is kiviláglik. Az, hogy Evilában, a nép másik önálló képviselőjében olyan alakot mutasson be, aki teljesen szembenáll a Szafrán-féle osztályharcos munkásokkal, meg az ugyan-csak erőszakos eszközökkel küzdő Kaulmanokkal. Evila éppen azért, csak úgy tudja tagadni

a rothadó burzsoá világot, hogy maga tiszta és becsületes marad, hogy — amikor Árpád révén rájön a művészet igazi kérdéseire — csak önmaga képességén át akar érvényesülni; hogy mikor azt látja: ebben a világban azt megkapni nem lehet, elmegy inkább újra szent talicskázni. A kis bányászlány elment, visszament abba az országba, ahol — úgy véli — megkapja munkája révén még a becsületet, s ahol az az ember van, aki »nem fűgghet semmi úrtól, nem fűgghet semmi másától, mint saját lángeszétől«. Olyan ember van ott Berend személyében, akit ebben a világban megtalálni nem tudott, mert abban a világban ilyen emberek nincsenek.

Jókainak ez az eszmei célja és korlátja kettősséget idézett elő Evila alakjában. Két részre szakad Evila alakja. Amikor előttünk megjelenik a bányában, igazi népi alak, s testet ölt benne az író demokratizmusa, népszerűsége (Feltétlenül van Evila regényeleji megjelenésében paraszti jelleg. Gondoljunk a népdalra és a lány leírására). De ezután az író annyira kiszakítja környezetéből, hogy pl. az az egyszerűség, közvetlenség, amely mindvégig megőrzi a kapcsolatot a regényeleji Evilával. Párizsban már nem a munkáslányt juttatja eszébe, hanem legfeljebb egy ártatlan, kedves művészcsmetét (ezen még az sem segít, hogy népies kifejezéseket találunk beszédebe szöve). Vagy ott van egy másik példa. Tibald herceg előtti utolsó szerepe. Ott is legfeljebb egy szeretetreméltó és szeretetsóvárgó — de raffiniériára is képes — lánykát látunk, de eszünkbe se jutna a munkáslányra gondolni. Igaz, hogy a népmese szerkezetét motívumait megtaláljuk elszórvva ebben a szakaszban is, de itt már erősen jelen van a francia romantika hatása is. Elég, ha csak »a 33 féle asszony«-ra gondolunk. Evila a regény végén visszanyer valamit ugyan a népi romantikából, de ez már nem eléggé meggyőző. Észrevéhetően jelentkezik az író szubjektív céljai. Azt viszont hangsúlyozniuk kell, és ez Jókai valóságérzékét mutatja, hogy az osztályharc nélküli út propagálására nem tudott olyan komoly alakot teremteni, mint pl. ennek ellenkezőjére Szaffrán személyében. Szaffrán alakjához mérten elég gyenge, erőtlén Evila alakja.

Szaffrán Pétert határozottan erős, éles vonásokkal rajzolta meg. Egyetlen alakja a regénynek, kibén erős kontrasztba állítja a »jó« és »rossz« vonásokat. Az egyetlen szereplője a regénynek, akinek jellemében egyáltalán megvan ez a kettősség. A többieknél, vagy egyáltalán nincs; vagy csak rossz tulajdonság, vagy csak jó; vagy pedig az egyik aránytalanul áll a másik felett. Szaffránnál viszont már fellépése első pillanatában érezzük az ellentétes vonások hozta feszültséget, s a benne érlelődő, cselekvésre váró hatalmas erőt. Nagy harc szele veti előre árnyékát, hatalmas harc folyik is a regény egész tartama alatt Szaffrán eme két énje között, míg győzedelmeskednek a tragikus vonások, megoldódik sorsa, s feloldódik a regény rejtett, központi konfliktusa a Kaulman—Szaffrán, a monopóltökés és osztályharcos munkás ellentéte. Így Szaffrán a regény egyetlen olyan alakja, aki nem készen lép elő, hanem akiben megvan a fejlődési lehetőség ábrázolásbeli alapja.

Jelentős helyzetre mutat ez. Utal elsősorban arra, hogy Szaffrán alakjának megformálása az író mély, belső vívódásainak eredménye; nem egyszerű romantikus figura. Utal továbbá arra is, hogy Jókai és a munkásosztály viszonya még megközelítőleg sem állott olyan tisztázottan, mint a többi regénybeli kérdések. Itt van pl. ez a nyilvánvaló kettősség: Berend regénybeli megnyilatkozásaiból kétségkívül Szaffrán végső útjának, cselekedetének elítélését látjuk; de mégis: az író egyes jeleneteiben olyan megértő finomsággal érezeti igazát és megértésre jogosultságát. (Pl. utolsó bécsi beszélgetése Evelinnel; helyzete a részvénytárna lakomáján), olyan nagyszerű tulajdonságokat érzékeltet rajza (pl. kiváló munkás; sziklaszilárd, kemény, talpig ember), hogy sokkal erősebben cseng ki az olvasó előtt az egész ember alakja iránti rokonszenv, a példa követésének vágya, semmint az elítélés, az ilyen úttól való eltántorodás. Berend maga is csak egyetlen ponton nem »érthetetlen«, ez Szaffránnal kapcsolatos tette.

Szaffrán alakjában látható kettősség magyarázatát az író kettősségében kell keresnünk. Az egyik oldalon ugyanis felismerte Jókai: hogy a jövő útja a munkásosztály erejének és jelentőségének növekedését fogja hozni; hogy enélkül az osztály nélkül nem lehet, sem a jelen, sem a jövő nagy kérdéseit megoldani; hogy nyomasztó helyzetük gyökeres megjavítása szükséges a jelenben, s a kizsákmányolás megszüntetése a jövőben. De a másik oldalon ugyanakkor félt is ettől az osztálytól; sőt a szeme előtt lebegő nagyszerű jövő esetleges tönkretévőjét is látta benne. Szaffrán regénybeli útján keresztül nemcsak az utópista szocialisták nézete jut kifejezésre, hanem sokkal erősebben domborodik ki Jókai liberális osztálykorlátja is. Nemcsak a nagy utópistáknak azt a nézetét fejezi itt ki, mely szerint »a proletariátust elég erősnek« tekintették arra, »hogy felkelésével anarchiába döntse a társadalmat«, de arra már képtelennék tartották, hogy az új világot, »a szocialista társadalmat felépítse« (Molnár Erik. A francia utópista szocialisták.) — hanem a munkásosztály forradalmi útjától való félelem, attól az úttól való elretentés, arra a veszélyre történő figyelmeztetés is rejlik benne. Abban, hogy Szaffrán a monopóltökés Kaulman vállalkozását tönkretesz, nemcsak azok, de az egész uralkodóosztály felé való fenyegetés is hangzik. Abban, hogy Szaffrán osztályharcos útja tragédiába fut, s hogy Berend vezetése hozza meg a munkásság jólétét, nemcsak az utópisták-

nak azt az általános nézetét kell látnunk, mely a munkásosztályban »végeredményben gyámkodásra szoruló osztályt látott —, hanem azt is, hogy Jókai osztályának a középnemességnek a jövő megteremtésére, a munkásosztály vezetésére való hivatottságát hirdeti. Abban, hogy Szafrán »rossz« tulajdonságai végül is győzedelmeskedtek a »jó« tulajdonságai felett, s ugyanakkor a munkásai jólétével törődő Berend munkásaiban a »jó«, a nagyszerű tulajdonságok nyertek tért —, ez nemcsak az utópisták »nevelési« elvének fontosságára hívja fel a figyelmet, hanem arra is akar utalni, hogy az akkor megalakult önálló munkásegylet, a munkásosztály önálló útja nem a helyes út, pusztulásba viheti osztályát is.

Felmerül a kérdés: a hazai viszonyok adják-e a munkásosztály problémájához az élménybeli alapot? Vagy az igaz, amit Nagy Miklós állít, hogy »Szafrán Péter azt is megmutatotta együttal, honnan eredtek Jókai ismeretei a proletáriátusról; s a hazai munkásmozgalomtól félt, amely akkor még csak az érdekképviseleti, betegsegélyző programnál tartott, hanem a franciaországitól«. Nagy Miklósnak abban teljesen igaza van, hogy nálunk akkor még a munkásosztály gyenge, forradalmi fellépésétől félni nem kell: — legalábbis olyan fellépésétől, mint amely Franciaországban fenyegetett a regény megírása idején, s amely a Kommünhöz vezetett. De ha elfogadjuk azt, amit Nagy Miklós hangsúlyozott, akkor Szafrán csak tényleg fantázia-szülte alak lesz s vele csak az elvont Jókai képet lehetne támogatni. Nagy Miklós állítása így nem fogadható el. Ugyanis Jókai a magyar helyzetet motiválta a Fekete gyémántok megírására, Szafrán alakjának megteremtésére. A kiegyezés körüli hazai viszonyok adták ehhez a legfőbb alapot. Annak köszönheti létét, hogy a magyar társadalomban kezdtek csírájukban megjeleni nemcsak a munkásosztály problémái általában, hanem a munkásosztály fenyegetése is.

Ne feledjük el, hogy a regény megírása előtt majd egy évvel megbukott az uralkodóosztály vezetése a munkásosztály szervezkedése terén. Megalakult a munkásosztályvezetetté Általános Munkásegylet. S ugyanakkor különböző béremelő sztrájkok is folytak. Sőt a felvidéki bányákban véres összeütközésekre is sor került a munkásság és a karhatalmi alakulatok között (Hon. 1869. IV. 15.). Jókainak tehát nem kellett Párizsba menni tapasztalatokért, mert — ha kicsiben is, de felszínre hozták már a hazai viszonyok is a munkásosztály fenyegető vonásait.

S Jókai ugyanakkor mindezeket közvetlen élményei alapján ismerte meg. Ugyanis résztvett az első munkásképző egyeslet megalakításában, alapító tagja volt a Buda-Pesti Munkásegyletnek, dísztagja az akkor alakult Pesti Szabók Önképző Egyesletének. Ebben az időben alakult továbbá egy másik munkásképző egyeslet (Pest-Budai Munkásképző Egyet), melyben viszont a Hon szerkesztője, Horn Ede vett részt. Sőt: a Hon nyomdájában nyomják a Tánccsics-szerkesztette Munkások Újságját, melyben Jókai is írt egy-két cikket. Jókai még az országgyűlés elé is visz munkásügyet: 1869-ben a Nyomdász Önképző Egyeslet kérelmét terjeszti a Ház elé. De Jókai nemcsak a fentebbi formában, hanem a szabók és nyomdászok sztrájkja révén is kapcsolatba kerül a munkásosztály problémáival. (lásd: Nemes. Az általános Munkásegylet története.) Mindkettőben tipikus liberális álláspontot foglal el. A bérköveteléseket eleinte támogatja, de amikor ezek a munkabeszüntetés eszközhöz nyúlnak, vagy további követeléseket terjesztenek elő, akkor a munkaadók pártjára áll a munkásokkal szemben. És ha még Jókainak ezekre a tapasztalataikhoz hozzávesszük, hogy 68 vége felé ország-szerte nagy földfogláló, »kommunistikus« mozgalmak voltak, akkor megtaláljuk az »érzékeny« író számára azt a légkört, mely képessé tette őt a munkásosztály és a tőkésék ellentétének irodalmi feldolgozására. Olyan ábrázolására, amely még a csírájában jelentkező problémára hívja fel a figyelmet nagy művészi erővel.

És hogy Jókai a munkásosztály és a tőkésék ellentétét ilyen világosan felismerhette, ahhoz hozzásegítették a franciaországi események is, amelyek fejlettebb formában mutatták ugyanezeket a vonásokat. A Hon ekkori számai csak úgy sugározzák a Kommün előtti forradalmi hangulatot. Sztrájk sztrájkot követ, s a munkásmegmozdulások egész sora mutatja a munkásosztály félelmetes erejét. Abból a néhány sorból pedig, ahogyan a lap a világhíres Creusot-i sztrájkra reagált, már a Fekete gyémántok levegőjét, Szafrán alakját érezzük: »Ha azon felül meggondoljuk — mondja a cikk — hogy a kőszénbánya és a vashámor munkásai erős alkatuknál és durva természetüknél fogva a legrettegettebb munkásosztályhoz tartoznak, könnyen elképzelhetjük magunknak a veszélyt. A veszély nemcsak Franciaország szénválságát fenyegeti«. (Hon, 1870. I. 15.) Hogy Jókai ezekre a franciaországi eseményekre tudatosan is fel akarta hívni a figyelmet, mutatja a francia mérnöknek, Raunénak, »a creusoti bánya növedéke«-ként való bemutatása.

A fentiek szerint nem hiszem, hogy vitás lehetne: Szafrán alakjának eredetét a hazai viszonyokban kell keresni. Alakja abból a történelmi helyzetből nyeri létét, amelyben a magyar munkásosztály lerázza magáról az uralkodóosztályok »gyámkodását«, megkezdí önálló útját, s fenyegető megmozdulásaival felkelti a magyar uralkodóosztályok tőle és a forradalomtól való rettegését. De a még nálunk csírájában megjelenő tendencia felismeréséhez hozzásegítették Jókaiat az akkori franciaországi, fenyegető munkásmozgalmak is.

Ennek a helyzetnek, ennek a tendenciának a felismerése — s a két ország fejlettségi viszonyai közötti különbség — néhol kispolgári romantikus következtetések levonásához viszi az író. Ilyen az is, hogy szembeállítja a regényben a külföldi és a magyar munkást. A jószellemű magyar munkás szembeállítása »a titkos társulatok szövetségesei«-ként bemutatott külföldi munkásokkal, világos szembenállást jelent az osztályharcos munkásosztályal is. Jókai ezen a kétes vonalon ebben a regényében még nem megy tovább, győznek felettük jövő felé mutató céljai. De érezzük, hogy itt az a Kemény Zsigmondtól származó reakciós nézet kísért, amely szerint a magyar nép tulajdonsága a józanság, s idegen tőle a forradalom eszméje. Míg Kemény ezt a magyar parasztságról mutatja ki, addig Jókainál már a magyar munkásság szemléletében mutatkoznak ilyen vonások. Itt még csak kísért, de a Jövő század regényében erősen hangsúlyozott motívumként szerepel. Ezen a vonalon később annyira jut Jókai, hogy szembeállítja a hazafiságot és az osztályharcot, a józanságot, az emberi becsületességet és a forradalmat. Sőt e vonatkozásban párhuzamot von a leggyűlöltebb és legjobban bírált ellenségével, a klérussal. »A párisi vereségekben épúgy nincs francia patriotizmus, mint a római bironokban olasz patriotizmus. Nekik csak politikai ideályaik vannak, ebben felolvad a hazaszeretet«. Majd tovább így folytatja: »Nálunk a hazaszeretet fölülte áll a politikai ideáloknak... nincs egy számbajöhető töredéke a nemzetnek, mely politikai ideálját, legyen az republikánus, vagy ultramontán, feudális, vagy demokrata, a mindenek fölött álló eszménynek alá nem rendelné: a hazaszeretetnek«. (Politikai ideálok és a hazaszeretet. Hon. 1871. IV. 15.) »A magyar munkás józaneszű, becsületes és hazafi«. (A szociáldemokrácia helyzete Európában és Észak-Amerikában. Nemzet. 1882. IX. 10.)

Igaza van Nagy Miklós tanulmányának, amelyben Szafrán torz voltát Jókai osztályféltelmek tulajdonította, s romantikája legrosszabb oldalának látja. Szafránon keresztül látszik leginkább, mennyire tévedett Jókai a jövő vezetését illetően. És Szafránon keresztül jelentkeznek legszembetűnőbben Jókai osztálykorlátai, téves illúziói. Azt jól látta, hogy a monopoltőke sírásója az a munkásosztály lesz, melyet azok maguk teremtek meg. De azt már nem látta, hogy a munkásosztály fog diadalmaskodni, nem pedig valamelyik uralkodóosztály. Ez az oka annak, hogy Szafrán alakjában éppen a francia romantika nem haladó vonásai jutnak előtérbe, s rajta keresztül a legerősebbek a kispolgári romantikus vonások is.

★

Berend, Evila és Szafrán alakjában szembetűnőek a regény romantikus vonásai. Ezek az alakok azt is kifejezik, hogy milyen szoros volt a kapcsolat ebben az időben Jókai és kora között. Rámutatunk arra is, hogy ezek az alakok az akkori magyar valóságból nőttek ki, ha elsősorban romantikus alakok is, s csak másodsorban származnak a valóság és az író romantikus törekvéseinek ellentmondásaiból. A fejletlen és sajátos magyar viszonyok adta illúziók űltenek testet Jókai romantikus alakjaiban. Annak a magyar valóságnak adják irodalmi kifejezését, amelynek viszonyai általában még nem értek meg a realista ábrázolás számára, legfeljebb csak néhány részletében.

Ennek megfelelően vannak olyan vonásai is az ekkori magyar viszonyoknak, melyek már társadalmilag teljesen lelepleződtek (legalábbis lelepleződtek a valóság tükrözésére hivatott nagy író előtt). Ezeket Jókai realista eszközökkel tudta ábrázolni. Például az idegen monopoltőke, az uzorás kistőke, a klérus, a falusi alsópapság, III. Napoleon Franciaországa esetében. Ennek megfelelően a realista alakok közé tartoznak: Kaulman, Csanta uram, Sámuel apát, Spitzhauser, Mahok plebános. Realista módon mutatja be Jókai a külföldi monopoltőke, a klérus és az arisztokrácia nemzetellenes szövetségét is.

De vegyük szemügyre ezek közül a legfontosabbakat: a nemzetellenes szövetséget, ennek tagjait, és Franciaország regénybeli szerepét (különös tekintettel Árpád alakjára).

Ha a monopoltőke, a klérus és az arisztokrácia szövetségét vizsgáljuk, ha látjuk is azt, hogy ezen keresztül a kiegészítés Magyarországának egyik legjellemzőbb és legfontosabb vonását ragadta meg az író — mégis azonnal szembetűnnek Jókai korlátai is. Míg Kaulman tipikus alak, míg Sámuel apát lényegében realista figura, ha nem is felel meg a tipikusság minden követelményének — addig Tibald herceg már nem realista alak. Egyrészt nem fejezi ki azt a tipikus helyzetet, amelyet az arisztokrácia valóban elfoglalt ebben a szövetségben és az idegen vállalkozásokban, másrészt nincs meg vele szemben az író egyértelmű haladó állásfoglalása sem. Ennek megfelelően Tibald herceg nem aktív és kezdeményező résztvevője ennek a vállalkozásnak, hanem inkább belekényszerített szereplője. Emiatt olyan emberi vonásokkal ruházta fel az író, amely nemcsak hamis rokonszenvet, de még együttérző sajnálatot is kelt irányában. Jókai láthatólag a monopoltőkét nagyobb veszélynek tartja, mint a feudális maradványokat. Ezért a harcot elsősorban a monopoltőke ellen folytatja, és az arisztokráciát úgy kezeli, mint amelyet majd békésen belenő polgári fejlődésünk vonalába. Jókai világosan látja ugyan az arisztokrácia haladásellenes osztályszerepét (gondoljunk pesti búcsúszavaira, s a pápai zuáv, Salista ögróf alakjára), de lehetségesnek, sőt szükségesnek tartja az arisztokrácia egy részének a haladásért folyó harcba való bekapcsolódását. Nem lát vezető osztályt az

arisztokráciában, mint még az Egy magyar nábob megírása idején, de messze van már Jókai attól is, amikor Dózsa forradalmával fenyegette őket, amikor Lőrinc pap így beszélt róluk: »Ki hát a mi legnagyobb ellenünk? . . . A főurak«. Az író korlátai világosan mutatkoznak meg abban, hogy Tibald herceg, s a legjelentősebb arisztokrata alakok (Angéla grófnő, Waldemár herceg) romantikus, mégpedig hamis romantikus tartalommal jelennek meg előttünk.

Sámuel apát alakjáról azt mondottuk, hogy realista alak, de nem felel meg minden esetben a tipikusság követelményének. Ez már azt is mutatja, hogy bizonyos kettősséggel kell számolnunk. Miben áll ez a ketősség? — abban, hogy Jókai könyörtelenül, minden szentimentalizmus nélkül leleplezi a klérust Sámuel apáton keresztül, de ugyanakkor a regény végén mégis »egy nemes gesztussal« újtra bocsátja (Evelin erkölcsi tisztasága előtt meghajolva önként visszavonul), nem pusztítja el, mint társát, Kaulmant. Ha pedig még azt is figyelembe vesszük, hogy Berend győzelme után a Bondavölgyében »az erényjutalom« kiérdemlésének egyik fő szempontja, hogy »szorgalmasan jár templomba« — a Delej országában pedig nincs már pap, sem templom — akkor a polgári irodalomtörténet szemével nézve, a saját magával is ellentétbe kerülő, fantazmagóriás Jókai állhatna előttünk.

Azonban — mint ahogy eddig is tapasztaltuk — szó sincs erről. Meghatározott és következetesen alkalmazott eszmei álláspont kifejeződései e regénybeli megoldások. Mi az oka ennek a látszólagos ellentétnek? Mi az oka ennek a kettősségnek? Okát, egyrészt az író eszmei álláspontjában, másrészt azokban a tapasztalatokban kell keresni, melyeket pályája során szerzett.

Jókai tapasztalatai azt mutatták, hogy a klérus 48-ban és azután is mindig eszközként állt a gyarmati elnyomók oldalán s mindig a haladás ellen foglalt állást, de mégis az általa megjelölt jövő elérésének eszközeként akarta felhasználni szervezetüket.

Ezt a dilemmát úgy akarta megoldani, hogy: egyrészt a klérust, mint politikai tényezőt kell megsemmisíteni, világi befolyását kell megszüntetni, működését csupán egyházi ténykedésekre szűkíteni, másrészt: meg kell majd szüntetni az egész szervezetet, de úgy, hogy előbb felvilágosító szervvé alakuljon át, a haladó tudományok tanítójává az eddigi vallási intézmény helyett.

A »Milyen fából faragják a bibornokot« c. költeményében pl. még Sámuel apátot elítélő szavaknál is súlyosabb és élesebb hangon szólal meg:

»Ki a legszorgalmasb alvó
Annak lesz e hivatal jó.
Ki soha semmit nem tanul,
Az be is jut hivatlanul.

Kinek egyetlenegy gondja,
A jó pince s a jó konyha:
Várhat jót a Vatikántul,
Ahol »vota ponderantur.«

Aki sötétséget terjeszt,
Testvérgyűlöletet gerjeszt,
És a syllabust hirdeti
Bíbor süvegít vihei«.

Még egy verset említünk meg, amely szatíra a kiegyezés felé, de egyben a klérus felé is. Ebben a versében, 1869-ben emlékezik vissza március 15-re, s a Nemzeti dal egy változatában mondja ki bírálatát. Íme egy pár sor a »Március 15-én«-ből:

»A magyarok Istenéré
Esküszünk! hohó barátom!
Tiltja ezt a konkordátum; —
A magyar számára nincsen
Külön kiváltságos isten:
»Egy van és az római«. —
Ez is közös ügy; direkte
Az imádság nem mehet be;
Csak szent delegáción át
Szabad hozzá szólni«.

De ezek mellett ott találhatók Jókai szemléletének korlátai is. Az a korlát nyomja rá bélyegét erre az éles antiklerikálizmusra, hogy a valláshoz való viszonyt egyedül az ismeretek fokától teszi függővé. Nem látja, hogy ennek oka elsősorban a társadalomban, az osztály-társadalomban van, amely bizonytalanná teszi az elnyomott osztályok életét, s így elsősorban azért keresnek vigasztalást a vallásban, nem pedig ismereteik szűk persepektívája miatt

Jókai Szaffránnal folytatott beszélgetésében ki is mondja ezt a tételt, mely szerint: hiba, hogy nem jár Szaffrán templomba, neki szüksége lenne rá, nem, mint Berendnek, aki minden bajával támaszul fordulhat az észhez. Jókai ugyan nem a nép elnyomására és műveletlenségben tartására akarja felhasználni a vallást, hanem inkább a tudományos műveltség terjesztésén keresztül a nép számára is elérhetővé akarja tenni az ismeretek legmagasabb fokát, de mégis kísért az a burzsoá nézet, hogy annak megszerzésére elsősorban az uralkodóosztályok képesek. Ha arra gondolunk, hogy Evelin, a másik munkásalak mélyen vallásos, és hogy Szaffrán vallástalan, ha azt látjuk, hogy Evelin csupa jószág, akiben nincs semmi bosszúállás, még a megsértőjével szemben sem, Szaffránnal pedig a vadságot és az ellenség könyörtelen gyűlöletét látjuk,

akkor könnyen vonhatjuk le azt a következtetést, hogy ennek oka a valláshoz való viszonyban is gyökeredzik. Itt láthatólag a vallás szükségességének olyan sejtelme áll fenn, amely azt az elnyomott osztályok számára, a nép számára mégis csak műlathatatlannak tartja, mert különben a nép vad, osztályharcos, forradalmi tulajdonságai léphetnek előtérbe. Tehát Jókainak ez a nézete itt újra forradalom-ellenes, osztályharc-ellenes nézetekkel keveredik.

Eszerint tehát a vallás, az egyház eszköz a nép forradalmi tulajdonságai »megszelídítésére«, de ugyanakkor eszköz arra is, hogy a magasabb, haladó tudományok megismerését elérhetővé tegye. A Fekete gyémántok idején a nép egyszerű gyermeke, Evelin olyan vallásos, hogy még kezét is csókol Sámuel apátnak, de a Jövő század regényében már: »A népszerű természettudományos előadások... lehetetlennek teszik az ortodox mesék érvénybenmaradását, s kényszerítik a papot, ha a nép előtt akar járni, az ismeret lámpáját vigye kezébe«. Itt már nincs hatalma az egyháznak a lelkek fölött, de a Fekete gyémántok Magyarországon van még. Amit Jókai fantáziája, romanticizmusa könnyen megoldhatónak mutat a Jövő század regényében, annak ellentmondásossága világosan mutatkozik a jelen gyakorlatának reális fényében Sámuel apát alakjának kettősségében. A jelen viszonyai ugyanis még szükségessé tették Jókai előtt az apát olyan visszavonulását, mely az egyházat nem, de annak politikai célkitűzéseit lerombolja. Viszont ebből a helyzetből Sámuel apát már csak úgy menekülhet, ha különbséget tesz az erkölcs és az egyház között. Már csak úgy marad kiút számára, ha Evila tiszta erkölcsét nagyobbának tartja az »Angyalvárnál«.

Az »Angyalvár« már utal arra, hogy a Vatikánnak igen fontos szerepe van ebben a kérdésben. De ezen túl — s azon a magyar helyzeten kívül, melynek révén kialakult Jókai egyházellenes állásfoglalása — a Vatikán, Olaszország és Franciaország kapcsolata állt előtte tanulságként. Nagyon sok cikke és verse bírálja III. Napoléont és a Vatikánt az olasz egység elleni mozgalmak miatt, Garibaldi elleni támadásuk miatt. Ugyanakkor még élesebben támadja a Vatikánnak a Csalhatatlansági bulla alapján nyilvánosságra jutott olyan célkitűzéseit, melyek Magyarországot is közvetlenül érintették. Ezekben a főkérvésekben a gyarmati rendszer még súlyosabb elnyomó kísérletét látja, s felháborodva kel ki a Vatikán s annak támogatói: a magyar ultramontánok és osztrák centralisták ellen. Egy 1869-i cikkében ezeket mondja el a kísérletekről: »A római egyházi birodalom végerőfeszítést indított az ókori néprabság visszaállítására«. (Egy pár szó az ellenzékhez. Hon, 1869. X. 17.) Majd nem sokkal később így bélyegzi meg a Csalhatatlansági bullát: »Egy örült dogma, melyet az olasz főpapok teremtettek az olasz kormány elleni védelmükre, midőn uralkodást, földbirtokot ez a kormány tőlük elvette«. (Öt év alatt. Hon, 1871. IX. 5.)

Jókainak ezek a tapasztalatai tették lehetővé, hogy megalkossa Sámuel apát alakját, s bemutatva rajta keresztül a mindenképp kész, semilyen eszközben és módszerben nem változó egyházi reakció arcát, mely a monopoltörővel szövetségben harcol nép- és nemzetellenes céljaiért, akkor épűgy, mint most.

Nem tudok egyetérteni Nagy Miklóssal, aki azt állítja, hogy az ördögűző jelenetben Sámuel apát dicsfényvel övezve kerül elénk, s így Jókai az apát alakjában olyan ellentétes vonásokat mutatott volna, melyek a fentebb hozott példák adta egységes képet megzavarnák. Igaz-e, hogy Sámuel apát hősként áll előttünk az ördögűző jelenetben? Ez csak akkor igaz — véleményem szerint — ha Theudelinda grófnő szemével nézzük Sámuel apátot. Hiszen az olvasó egyetlen pillanatig sem hiszi el a grófnőnek, hogy víziói mögött valóban az ősök szellemének feltámadása, megjelenése lenne. S mikor olyan jeleket találunk, amelyek kétségtelemnek teszik, hogy azok nem pusztán víziók, azonnal valami celszövevőre gondolunk. Amikor pedig az ördögűző jelenetet olvassuk, inkább derülünk a helyzet komikumán, különösen a grófnőn, akire nézve éppen az adja az éles szatírárt, hogy csodát lát az egyszerű személyzeti orgiában.

De valóban probléma merül fel közvetlenül az ördögűző jelenet utáni beszélgetéssel kapcsolatban. Az ördögűzés alatt nem hittünk az apátnak, de amikor Pest állapotáról hallunk tőle oly igaz, bíráló szavakat, akkor már nem tudjuk, hányadán vagyunk vele. Rokonszen-vűnket azonban még ekkor sem nyeri el. Sőt a beszélgetés vége felé már újra feltámad gyanunk vele szemben. (Amikor a pénzkérdésről szól). Már vagy fél oldallal odább pedig, a fejezet végén helyrebillen a mérleg: sejtjük, hogy Sámuel apát valami szélhámoságáról van szó. Ugyanis az író e szavakkal zárja be a fejezetet: »Theudelinda gyermekké lenni érzé magát

örömében. Úgy tekintett a papra, mint valódi atyjára. Mint arra az emberre, kit nemes, jó volta minden tekintetben kijelölt azon egyedüli alakként, akit szeretni lehet, szabad, szükség.

Meglehet, hogy meg is érdemelte ezt a pap.

... Hanem annyi bizonyos, hogy ezzel a bondavári uradalom az egyik birtokos lába alól ki volt húzva... »

Az író még nem mondja meg ugyan miről van szó, csak sejteti, növeli a feszültséget. Még a következő fejezetben sem leplezi le az apátot, majd csak az ezután következőben, Kaulmannal folytatott beszélgetése alkalmával.

Tehát kétségkívül vannak a regényben olyan rövid pillanatok, amikor nem vagyunk teljesen tisztában az apát alakjával, de ez igen hamar megoldódik. Ennek a pillanatnyi bizonytalanságnak oka az, hogy az író ismét romantikus ábrázolási módszerhez nyúlt, hogy ezáltal fokozza a regény feszültségét. Igaz, hogy ez a realista ábrázolás rovására ment, de alkalmas volt arra, hogy mélyebbé tegye a leleplezést, élesebben hangsúlyozza ki Sámuel apát aljasságát.

Jóllehet Sámuel apát visszavonulása már Franciaországban történik. Evelinnel folytatott beszélgetése révén, s Evelin ekkori végső állásfoglalása dönti el Berend győzelmének sorsát és itt folyik le Kaulman és Waldemar nagy nérkőzése, a regény minden szála ide szalad össze, mielőtt a színtér újra Magyarországra kerülne — Nagy Miklós mégis alig foglalkozik valamit a regénybeli Franciaországgal, annak szerepével. Márpedig ennek a jelentősége abban is felismerhető lett volna, hogy maga Kaulman is osztrák és francia bankár egy személyben, s hogy hazája után egyedül itt ad az író társadalomrajzot. Mintegy ezen, a legfejlettebb európai kapitalista országon, ennek társadalmi viszonyain keresztül akarja az író végső, összefoglaló bírálatát kimondani a rothadó, kapitalista világról; s pozitív példaként akarja vele szembeállítani annak a Magyarországnak képét, amelynek Bonda-völgyéből új élet, új és szebb jövő lehetősége, biztatása árad ki. A társadalmak közötti szembeállítás itt található meg, és itt lehet meg egyedül. Bécsben ugyanis harcok folynak, mégpedig az ellenség központi táboraiból Magyarországra felé irányuló veszélyes támadások indulnak ki. A belga tőzsdén pedig az európai kapitalista világ pénzfejedelmei, monopoltőkei kíméletlen bírkózása folyik a mind nagyobb nyereségért. Franciaország ugyanekkor — mely biztos irányító hatalmasságként áll az európai kapitalista világban — már csak ennek gyümölcsseit élvezti, nem hadszíntér, hanem vállalkozó.

Itt az a probléma, hogy mi az eredménye a monopoltőke vezetésének, a nagytőke uralmának? Az író válasza lesújtó. Ebben a világban a klérus az úr. Ebben a világban zuáv-toborzó koncerteket rendeznek Garibaldi ellen. Ebben a világban az az úr, akinek sok pénze van. Egyedüli urak, mindenható urak az egyház urai mellett a nagytőkések. Ebben a világban nincs helye a művészetnek. Csak akkor, ha pénzes támogatók állnak mögötte. Ez a világ ébreszti rá Evelint arra, hogy ő nem ide való. S ez a világ teszi a zöngoratornáját járó Árpádot éles bírálójává.

Árpád alakjánál azonban meg kell állnunk, mert Nagy Miklós tanulmánya nagyon lebecsüli regénybeli jelentőségét. Nagy Miklós szerint csak az a szerepe, hogy a két színen folyó cselekményt összekapcsolja. Ez a megállapítás pedig legfeljebb a bécsi idősakra — a 33 próba időszakára — vonatkozhat, de nem Franciaország esetében. Itt sokkal nagyobb, sőt központi jelentőségű a szerepe. Ugyanis az író általa mondja ki nyílt bírálatát erről a világról. Az előző részekben Berend játsza a mérce szerepét, itt Árpád tölti be ezt a feladatot. Gondoljunk csak arra, hogy nélkülük az egyetlen pozitív alak Evelin lenne. Viszont Evelinnel nem mondathat ki semmiféle bírálatot sem, mert alakját úgy fejlesztette, hogy a politikai és osztálytartalom nélküli, gyermeki naívság legyen jellemzője. Ennélfogva sem belülről, sem kívülről nem képes leleplezni semmit sem. Rajta keresztül különben ez már csak azért sem lehetséges, mert maga is részese a bécsi machinációknak éppúgy, mint a párizsi rothadó életnek. (Pl. azért van regénybeli művészi sikere, mert egy herceg kitarítottjának tekintik; vagy Garibaldi-ellenes pápai zuáv-toborzóra akar jótékony célú hangversenyt rendezni, stb.) Evelin ama funkciójának, hogy általa elérhetővé és érzékelhetővé tegye az író a bírálendő, a haladás, a nemzet- és népellenes világ titkait — nem csak az lesz következménye, hogy magát Evelint is csak naívsága menti meg a világos elítéltetéstől, hanem az is, hogy valakinek másnak kell kimondani környezetéről a bírálatot. Bécsben erre még nincs szükség, mert Berend állásfoglalásának hatása (Berend párhuzamos pesti szereplése, a halinák bécsi szerepeltetése, rajtuk keresztül kimondott szatíra), világosan érezheti az író állásfoglalását. De Párizsban már egészen más természetű a színhely. Oda az eddigi vonások hatása kevésbé terjed ki, nincs olyan szoros kapcsolat közte és Magyarország, közte és Berend között, mint az előbbinek. Itt feltétlenül szükség van olyan alakra, aki a Berendben konkretizált eszméi álláspontot továbbvigye. Árpád Berend alakjának, gondolatainak és bírálatának a továbbvívója más körülmények között.

De erre mutat, s e környezet fontosságát jelenti az is, hogy az írónak néhány kedvenc — már a regény megírása előtt született — gondolata jut benne kifejezésre. Több cikkében,

versében, beszédében kimondott és elmondott véleménye jelenik meg itt. Amikor pl. Árpád elmondja Evelinnek, hogy ő »vörösinges«, s hogy nem zongorázik zuáv toborzóra, hanem inkább maga is Garibaldihoz állana — eszünkbe jut az a sok vers és cikk, amelyet Jókai Garibaldiról írt (pl. Garibaldi, Szüreti dal, Non possumus, Garibaldi ebédje), vagy a párizsi zuávokról írt verse. (Toborzó pápai zuávokhoz.) Garibaldi című versében például (1867) ezeket írja :

»Nincs már többé szabad nemzet,
Csak egymásra törő csordák,
Akik egymás szabadságát
Parancsszóra eltiporják.«

Jókai mély és tiszta vágya a nemzeti szabadság után ad tollára ilyen erős bíráló szavakat, melyeknek visszhangját ott érezzük Árpád szavaiban is, s Franciaország bírálatában is. De ott van Árpádban ennek az egész III. Napoleon-i rendszernek éles bírálata is. — Amiket Evelinnek mond, az nemcsak annak hibáira mutat rá, hanem ennek az egész társadalomnak a rothadására is. Árpád gazdasági vita helyett már a szeme előtt feltűnő konkrét tényeket, Kaulmanék világát bírálja. Jókai egyik cikkében »aulikus, bözvezeér, jezsuitahad«-nak nevezte III. Napoleont uralkodó klikkjével együtt (Hon, 1870. VIII. 26). Mennyire találó ez a regénybeli Franciaországra! Csak éppen magát Napoleont nem látjuk. De éppen eleget szerepel Jókai verseiben és -cikkeiben.

Felmerül az utolsó kérdés : miért fordult Jókai ilyen nagy figyelemmel Napoleon és Franciaország felé?

Nyugodtan mondhatnánk : mert ebben az időben Európa vezető hatalma volt, s Jókai, aki rendkívüli módon érdeklődött a nemzetközi kérdések iránt, természetesen felfigyelt rá. De Jókai érdeklődésének más, közvetlenebb okai is vannak. Az pl. hogy az Osztrák Magyar Monarchia helyzetének alakulásában mindig jelentős tényező volt Franciaország, s III. Napoleon Franciaországa is. Most csak két olyan fontos eseményre utalok, mint Sadova és Königrätz (Jókai : »III. Napoleon és Magyarország«, Hon, 1873. I. 11.) A másik lényeges ok III. Napoleon gyakori háborúiban keresendő, mely miatt állandó figyelmet követelt annak minden lépése (Jókai : »Vajjon milyen újévi köszöntőt fog mondani ő?«) De Jókai különösképpen azért is szemmel kísérte, mert őt okolta elsősorban a különböző európai s ezt követő nagy magyarországi bözvezeérzésekért, és az ezt követő válságokért. (Több cikke és verse mutat erre. Ilyen versek pl. Jólátok, Csak Monaco nem hódol meg. A vörös herceg. Concurrentia az elisyumban. Minden ember prolongál. Cikkei közül például : Magyarország önálló pénzügyei.) Mivel ezek Magyarországot gyarmati kiszolgáltatottsága miatt különösen sújtották, szinte csüngött Jókai szeme III. Napoleon minden megmozdulásán. Az egyik versében például így ír róla, s e kérdésekről :

»Napoleon minden évben
Mond egy nagy orációt.
Produkálja nagy stentorral
Az ultima rációt.
Meglátogatja Rotschildet,
Háborúi kölcsönt hirdet,
A nagy csizmákba belépi.«

Tovább így folytatja :

»A sok hazai vállalat
Fel-felüti a fejét.
Nehogy a nagy hallgatásban
Még utóbb elfeledjék.
Lelenház, vasút, állatkert,
Kiknek száma egész koncert,
S a városligeti posvány!
Egymás sarkára taposván
Jönnék — és prolongálnak.«

(Minden ember prolongál.)

Jókai ezekből a — véleménye szerint — Franciaországból irányított bözvezeérzésekkel azt látta, hogy ott helytelen irányú társadalmi fejlődés jutott uralomra, — amely nem az iparra épít, hanem a spekulációra, a gründolásra ; mely a népek gyarmati elnyomására tör, s hol a legnagyobb a munkásosztály nyomorúsága is a mértéktelen profithajhászás miatt. Jókai nemzete gyarmati elnyomottságán, Franciaországból szerzett ismeretei révén felismerte a kapitalizmus rothadó irányát, s Berenden, de az egész Fekete gyémántokon keresztül egy boldogabb, egy szebb jövő vágyát állította szembe a monopolkapitalizmus gyűlöletes világválalával.

De — mint már mondtam — e szembenállás közben, a monopolítóke ellen folytatott harc közben kispolgári romantikus vonások is megmutatkoztak. De itt még főlebük emelkedik az író utópista szocialisták nézete segítségével. Evila és Árpád jogosan tagadják ennek a Franciaországnak világát. Ha ők maguk nem is látnak ennél tovább, Berenden keresztül mégis a jövő felé mutató vonások uralkodnak a regény fővonásaként.

Így látja Jókai népe és nemzete helyzetét a kiegyezés Magyarországon és az európai fejlődés keretében. És ennek felismerésében, meghatározásában fontos szerepe a regénybeli Franciaország számára.

*

A tanulmány folyamán végigtekintettük Jókai és a Fekete gyémántok néhány kérdését, igyekeztünk rámutatni arra, hogy mennyire helytelen az elvont, misztikus, irracionális Jókai-portré. Jókai nagyságát éppen az adja meg, hogy képes volt nagy haladó korszakában a nemzet és a társadalmi haladás legégetőbb kérdéseit felszínre hozni, ezeket az akkori magyar viszonyoknak megfelelő szinten megválaszolni.

Nyugodtan lehet azt a mércét alkalmazni rá, melyet maga állapított meg a Politikai divatok előszavában, 1862-ben: »Hiába mondjátok, választátok külön a magánéletet a közélettől; ne írjatok mindig irányregényeket... nem lehet szót fogadni, lehetetlen ez.« Amíg Jókai ebben a szellemben cselekedett, addig művészete is magas fokon volt. Amikor ez a szempont élete és harca folyamán gyengült, majd szinte teljesen elveszett — megszűnt az író éltetőereje is, s művészete mindinkább elvesztette értékeit.

Fantáziájának kérdése is csak ezen a szemponton keresztül érthető meg. A polgári irodalomtörténet úgyszólván kivonta belőle a valóságtartalmat, és úgy önállósította, mintha ez a fantázia a valóságtól, az író helyzetétől, eszmei és politikai küzdelmeitől függetlenül létezne. (De fellelhető ennek a szemléletnek maradványa még ma is Király István Mikszáth-monográfiájában, és Nagy Miklós Fekete gyémántok-tanulmányában is, mint arra rámutattunk.) Pedig ha az író nagy és kis műveit végignézzük, ha a Fekete gyémántok problémáját alaposan végig gondoljuk, akkor azt kell látnunk, hogy ez a fantázia csak akkor válik öncéllivá, amikor az írónak nincs elég szoros kapcsolata az objektív valósággal, amikor nem áll elég biztosan a haza, a haladás valamelyik kérdésében (pl. Szaffrán, Evelin). Amikor ez a kapcsolat elég szoros, akkor Jókai fantáziája arra szolgál, hogy az objektív valóság kritikus vonásait emelje a cselekmény gazdagítása és vezetése által művésziileg mind magasabb szintre. Ez utóbbi esetre a legjobb példa a Fekete gyémántok, az előbbire pedig a Jövő század regénye. Az utóbbi jelenség mutatkozik meg általában az író haladó korszakának nagy regényeiben, az előbbi túlnyomórészt 1875 után.

Romanticizmusának okát tehát az író valósághoz való kapcsolatán kívül a 48 utáni fejletlen magyar viszonyok adják, melyek fejletlenségük következtében telve vannak történelmi illúziókkal, így realista ábrázolási lehetőséget általában nem, csak részleteiben mutatnak. Jókai romanticizmusának funkciója tehát az, hogy az elbukott forradalom utáni fejletlen magyar viszonyokat az irodalomban ábrázolja, fejlesztésükért, előbbrevitelükért harcra hívjon a maga rendkívüli képességű hősein keresztül.

Ezek a fejletlen osztályviszonyok hozták magukkal azt is, hogy a nemességnek (középnemességnek) még mindig központi szerepe volt a nemzet nagy kérdéseinek eldöntésében. A kiegyezés időszakában is még erre a nemességre támaszkodik a gyarmati helyzet felszámolásáért vívott harc. 1867 ugyan eloszlatta azokat az illúziókat, hogy ez az osztály még egyszer 48 forradalmi útjára léphet; - de az még akkor nem lett nyilvánvaló, hogy alkotmányos ellenzéki szerepében sem lehet tőle már semmit sem várni. Ezt az illúziót majd csak 1875 leplezi le, amikor ez az osztály feladja eddigi követeléseinek jelentős részét, s kormánypárttá lesz. Azonban még ehhez is maradnak irányában bizonyos illúziók (pl. Mikszáthnál), hiszen egy nyilvánvalóan korrupt, arisztokrata kormány helyébe került Tisza. De a 90-es évek folyamán ezek az illúziók is végleg lelepleződtek, nyilvánvalóvá vált a nemesség élsdi haladásellenes szerepe.

Ezek között a sajátos magyar viszonyok között Jókai romanticizmusának az volt a szerepe, hogy *harcbahívjon a nemzeti függetlenségért és társadalmi haladásért; hogy a feudalizmusból a kapitalizmusba való, felülről irányított, békés átmenetet propagálja; népszerűsítse a feudális erők ebbe való békés belenövését osztálya, a középnemesség vezetésével.* Jókai írói nagyságát dicséri azonban az, hogy legnagyobb műveiben ezen is túl tudott jutni, s 67 körüli szakaszában egy új világ utáni törekvés és vágy keretében segítette és bírálta a jelenért folytatott küzdelmet. A »nagy álmodó« Jókai-kép tartalma, igazi értéke ez. Álmodozásának más mozzanatai márcsak jelentéktelen kérdések felé, vagy teljesen hamis kérdések felé irányítják a figyelmet. Ez mutatkozik meg mindinkább 75 után. Tartalatlanságot mutat már ekkor ez a romanticizmus, mint ahogy zsákcát, válságot mutat az az út is, melyért ez küzdött, melynek létét köszönhetné.

Jókai írói nagyságát dicsérei az is, hogy minden korlátja ellenére sohasem lett történelmietlen. Igaz, hogy célkitűzései, álmjai, tervei — mint minden romantikusé — könnyen megvalósíthatónak látszanak, éppen a valóságos érdekek figyelmen kívül hagyása következtében» (Lenin, A gazdasági romanticizmusról), s így sok esetben hamis, járhatatlan utat mutatnak — de soha nem hirdette azokat tovább, mint amíg történelmileg indokolt illúziók voltak. Jellemző erre a helyzetre, hogy megalkuvása után, 1875 után jeleltős regényeiben nyomát sem találjuk pl. annak a nemesség vezetésébe vetett bizalomnak, amely még előtte hatalmas méretű hősokeket hozott létre. Sőt, bizonyos nyílt bírálat is hangzik el bennük a 80-as évek Magyarországanak visszasságairól, társadalmi viszonyairól. (Rab Ráby, Kis királyok, Fekete vér, Gazdag szegények pl.)

Igaz, hogy Jókai romantikájának haladó jellegéhez is hozzátartozik »egy káros hazugság« (Király István); hiszen nemesi hősei, Berendjei és Tatrangiai semmiképpen sem hivatottak arra, amit a regényben vállaltak és véghezvittek. De ezek a 48 utáni, 67 körüli magyar viszonyok ellentmondásaiból, korlátaiból erednek.

Hogy mennyire így van ez, hogy írói nagyságát mennyire nem vesztette el Jókai még 75 után sem, azt az is bizonyítja, hogy a fejlettebb viszonyoknak, s az így eltűnőfélben lévő illúzióknak megfelelően már nem a romanticizmus, hanem a realizmus jellemzi elsősorban nagy regényeit. De ennek igazolására szolgál még egy körülmény. A Fekete gyémántokban figyelemreméltóan kapcsolódik össze a romanticizmus és a realizmus. Viszont írói pályájának ekkori szakaszában már e kettő bizonyos mértékig elválik egymástól. Romanticizmusával már nem tud jelentős művet alkotni az író, s pejoratív értelemben elmondhatjuk rá azt, amit Lenin mond a két módszerről: »... a romantikus elfordul a valóságos fejlődés konkrét kérdéseitől az álmok felé, ezzel szemben a realista megállapított tényekben a konkrét kérdés konkrét megoldásának kritériumát látja«. (Lenin, A gazdasági romanticizmusról).

Míg Jókai haladó korszakában romantikus módszerrel is a jelen tennivalóira akar választ adni, s az utópista szocialisták elméletét is az élet megjavítására akarja felhasználni, addig ebben a szakaszban romanticizmusával már csak jelentéktelen, hamis tartalmakat fejez ki. (Kivéve a Sárga rózsát, ahol viszont a folklór romantikája keveredik a realista vonásokkal.) Ugyanis ebben a történelmi szakaszban már megvannak irodalmunkban a realista ábrázolás objektív feltételei és így ha az író a valóság jelentős vonásait adta vissza, mindig realista művet alkotott; amikor nem tudott hű lenni a valósághoz, romantikus művet teremtett; de nem előrevívót, mint a multban, hanem retrográd értékűt.

UNGVÁRI TAMÁS

JEGYZETEK A HÉT KRAJCÁRRÓL

Egy induló író első kirobbanó sikere, izgalmasan szerteágazó, mindenképpen figyelemre méltó jelenség. Véletlen szerencse, vagy olyan szükségszerű találkozása-e az alkotó belső indulatának s a társadalom igényének, amely az elektromos kisülés erejével ad helyzeti energiát az eddig ismeretlen, de egy művel a parnasszusra lépő művésznek?

Ennek a kérdésnek igaz művészek esetében élet veszi a későbbi bizonyíték, a nagy mű; általában pedig az eleve helyes kérdésfeltevés, amely a társadalom általános s az irodalom sajátos törvényeiben keresi a siker magyarázatát. S ha még ehhez a vezérmotívumhoz az életrajzi és lélektani indítékok is legalább felhangokként elhangzanak — nem egy hamis irodalomtörténeti szájhagyományról lefoszlik a legenda s a szóbanforgó mű az olvasóban a valóságos keletkezéstörténet poétikus zizeivel gazdagszik.

Így van ez Móricz Zsigmond *Hét krajcár*-jának olvasásával is. Az iskolásgyermek, vagy a járatos olvasó úgy pergeti le magában a hét krajcár könnyekkel-nevetős történetét, hogy megszületésének regényét is hozzáfűzi. A fiatal Móriczot látja maga előtt, aki izgatottan lesi Osvát móddal elismerő szavait. Osvát írásokat kér tőle s a bő termékenységű fiatal író, aki akár naponta minden »erőlködés« nélkül írt novellát, színdarabot, verset, el is küldi egyik művét, amelyet azután a *Hét krajcár* átnyújtásának történelmi pillanatában a nagy szerkesztő visszaad a szerzőnek.